

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЛИСТ

18.05.2018 № 1/11-5480

Департаментам (управлінням) освіти
і науки обласних,
Київської міської державних
адміністрацій
Інститутам післядипломної
педагогічної освіти

Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насилъству

Міністерство з метою виконання законодавчих вимог Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насилъству" від 7 грудня 2017 року [№ 2229](#) надсилає для використання у профілактичній освітній діяльності методичні рекомендації, розроблені спільно з Міністерством молоді та спорту України (додаються).

Просимо довести їх до відома керівників та педагогічних працівників закладів освіти для використання в освітній діяльності щодо формування у дітей та молоді нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, усвідомлення домашнього насилъства як порушення прав людини.

Заступник Міністра

П. Хобзей

Додаток
до листа Міністерства
освіти і науки України
18.05.2018 № 1/11-5480

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ "Запобігання та протидія насилъству"

ПЕРЕДМОВА

Захист дітей від жорстокості, попередження злочинів проти них є надзвичайно важливим, соціально значущим і актуальним завданням, вирішення якого носить міждисциплінарний характер. У діяльність щодо припинення насилъства повинні залучатися працівники правоохоронної системи, органів опіки та піклування, представники соціальної та педагогічної спільнот, співробітники медичної і психологічної служб. Однак, найчастіше зусилля зі створення ефективної системи профілактики та припинення насилъства щодо дітей, надання допомоги жертвам жорстокого

поводження розбиваються через перешкоди, з-поміж: відомча обмеженість і міжвідомча роз'єднаність, суб'єктивізм у виборі недержавних організацій для співпраці, відсутність єдиних методичних і системних підходів в організації профілактичної роботи; ігнорування профілактичної спрямованості в роботі з дітьми і сім'єю; відсутність законодавчих норм і правозастосовної практики щодо захисту і реабілітації жертв, що посилюється правовою неписьменністю і недовірою населення до правоохоронних органів, низькими матеріальними статками, що не дозволяють звертатися за кваліфікованою юридичною допомогою; несформованістю у педагогічних, поліцейських, соціальних, медичних працівників навичок спілкування з жертвою, що веде до приховування або замовчування фактів насильства, особливо за відсутності особистої зацікавленості дорослого в покаранні кривдника і реабілітації постраждалого від домашнього насильства; відсутність ефективно діючої і доцільно організованої реабілітаційної системи.

Проблема ускладнюється ще й тим, що значна частина постраждалих від насильства - вихідці з неблагополучних верств або "діти вулиці", в долях яких мало хто зацікавлений. Іноді діти оплачують власним стражданням і навіть життям батьківську потребу в самоствердженні, прагненні дорослих влаштувати особисте життя, стають заручниками п'яних батьків і постійно роздратованих матерів.

Розв'язати проблему насильства щодо неповнолітніх можна тільки у разі спільної роботи педагогів, батьків і всіх дорослих, які так чи інакше причетні до виховання дітей. Метою роботи щодо нівелювання наслідків насильства є не заміна або усунення батьків, які не в змозі нести відповідальність за виховання своїх дітей, а допомога сім'ї у відновленні або формуванні здатності до названої діяльності.

Не оминула ця проблема і Україну. Наша країна, як і більшість країн світу, переживає негативні соціальні процеси, які супроводжуються значними кризовими змінами у суспільстві. Одним із таких явищ є насильство.

Насильством наповнені різні сфери людського буття: політичне, економічне, духовне та сімейно-побутове. Воно має вираження у війнах, убивствах, знеціненні життя, пануванні таких явищ як антигуманність, агресія, жорстокість. Війни, заколоти, революції, страти, терор стали ледве не нормою життя людей.

Загострення конфлікту на Близькому Сході, проблеми біженців і збільшення випадків смертності в результаті терористичних інцидентів, сприяє тому, що наша планета стає менш мирною.

Міжнародний дослідницький центр "Інститут економіки і миру" опублікував рейтинг країн та держав із найбільшimi проявами насильства за 2016 рік. Глобальний індекс миру виміряли для 163 країн, використавши 23 кількісних і якісних показників. Найбільш мирною у світі країною визначено Ісландію, друге місце займає Данія, Австралія - на третьому місці.

Із 11 країн світу з високим рівнем безпеки, 9 знаходяться в Європі. Індекс у черговий раз визначив Європу самим мирним регіоном світу. Проте і ця частина світу не застрахована від війни - Англія, Франція, Бельгія та інші країни активно беруть участь у зовнішньому конфлікті на Близькому Сході і зіштовхуються із зростаючою загрозою міжнародного тероризму.

Україна в 2016 році нарівні з Сирією, Південним Суданом, Єменом, Іраком, Афганістаном, Сомалі та іншими попала в десятку найбільш небезпечних країн світу (8-е місце) і зайняла 156 місце в загальному рейтингу мирних країн та держав із найбільшimi проявами насильства за 2016 рік.

Насильство є однією з найбільш розповсюджених форм порушення прав людини. Зазвичай, найбільше страждають від насильства жінки, діти та люди похилого віку. Найпоширенішим і найбільш складним для протидії є домашнє насильство. Насильство в сім'ї або родині притаманне для багатьох держав, незважаючи на їх позитивні здобутки у законодавчій, політичній та практичній сферах.

За статистикою, яку оприлюднили під час голосування за [Закон України](#) "Про запобігання та протидію домашньому насильству", понад 3 мільйони дітей в Україні щороку спостерігають за актами насильства у сім'ї або є їхніми вимушеними учасниками, а майже 70 % жінок піддаються

різним формам знущань і принижень. Щорічно близько 1500 жінок, і ця тенденція збільшується за останні три роки, помирають від рук власних чоловіків. Діти скривджених матерів у 6 разів схильніші до суїциду, а 50 % - до зловживань наркотиками. Майже 100 % матерів, які зазнали насильства, народили хворих дітей - переважно з невротами, заїканням, енурезами, церебральним паралічем, порушенням психіки.

Домашнє насильство в Україні - причина 100 тисяч днів госпіталізації, 30 тисяч звернень до відділів травматології, 40 тисяч викликів лікарів. Водночас, лише 10 % постраждалих звертаються за допомогою. Адже донині багато хто вважає такі стосунки "нормальними".

Розрахунки, проведені Інститутом демографії і соціальних досліджень на замовлення Фонду народонаселення ООН, говорять про те, що щорічно 1,1 млн українок стикаються з фізичною та сексуальною агресією в сім'ї, і більшість з них мовчать.

За статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я, 38 % вбивств жінок у світі - справа рук їх партнерів. У деяких країнах ця цифра наближається до 70 %. Одна з чотирьох жінок земної кулі упродовж усього життя страждає від сексуального насильства.

7 січня 2018 р. набув чинності [Закон України № 2229-VIII](#) "Про запобігання та протидію домашньому насильству". Закон визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства.

Ці методичні рекомендації щодо формування у дітей та молоді нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, усвідомлення насильства як порушення прав людини адресовані усім фахівцям, які працюють з дітьми та молоддю.

Розділ 1. ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО

1.1. Визначення домашнього насильства

Намагаючись вирішити проблему домашнього насильства, у грудні 2017 року Верховна Рада України ухвалила [Закон](#) "Про запобігання та протидію домашньому насильству", в якому запропоновано новий підхід (із використанням європейських стандартів) до боротьби з цим негативним явищем у суспільстві.

Відповідно до [ст. 1](#) Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" (далі - Закон) **домашнім насильством** визнаються діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Діяння визнається насильством лише тоді, коли воно порушує вимоги чинного законодавства і призводить чи може призводити до порушення конституційних прав і свобод члена сім'ї. Домашнє насильство може мати форму, як активних дій (нанесення побоїв, знищення майна тощо), так і бездіяльності, тобто пасивної поведінки особи, коли вона не вчиняє дій, які могла та повинна була вчинити, щоб запобігти настанню шкідливих наслідків (наприклад, ненадання допомоги члену сім'ї, який перебуває у небезпечному для життя становищі).

Постраждалими визнаються особи, незалежно від того, чи проживають вони спільно зі своїми кривдниками, чи ні:

- наречені;
- подружжя;
- колишнє подружжя;

- батьки (мати, батько) і дитина/діти;
- нерідні батьки та діти одного з подружжя, які не є спільними або всиновленими (пасинок/падчерка);
- особи, які спільно проживають/проживали однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, їхні батьки та діти;
- рідні брати і сестри;
- інші родичі до двоюрідного ступеню зв'язку;
- опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають або перебували під опікою, піклуванням;
- прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають або проживали в сім'ї патронатного вихователя;
- будь-які інші родичі, особи, які пов'язані спільним побутом, мають спільні права та обов'язки за умов спільного проживання (діди та онуки, прадіди та правнуки тощо).

Типи насильства в сім'ї:

- між подружжям (чоловік - жінка, у більшості випадків насильство здійснює чоловік, але зустрічаються протилежні випадки);
- між батьками і неповнолітніми дітьми (насильство можуть здійснювати як батько, так і мати);
- між дорослими дітьми та батьками (насильство можуть чинити як дорослі діти стосовно батьків, так і навпаки, хоча перший випадок є більш розповсюдженим). Досить типовою є ситуація, коли діти, які виростили в атмосфері насильства, встановлюють свої стосунки з батьками на тих же засадах насильства. Насильницьке ставлення до батьків може виникнути і в сім'ях, де діти виростили в атмосфері уседозволеності;
- між дітьми в одній родині (така поведінка, як правило, виникає на фоні насильницьких стосунків між дорослими членами родини і можуть мати різноманітний характер - старші діти можуть скоювати насильство над молодшими, брати над сестрами, діти можуть об'єднуватися для насильства над кимось одним із дітей);
- насильство між іншими членами сім'ї: між тещею або тестем і зятем, свекром або свекрухою і невісткою, онуками та дідусем або бабусею тощо.

¹ Юрків Я.І. Сутність та зміст соціального феномену "насильство в сім'ї" // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Педагогіка, соціальна робота". - Випуск 27. - С. 234.

Основні ознаки домашнього насильства²:

- **насильство завжди здійснюється за попереднього наміру, тобто умисно.** Це означає, що особа, яка вчинила насильство, усвідомлювала або повинна була усвідомлювати характер вчинюваних нею дій або бездіяльності, передбачала або могла передбачити (виходячи з її фізичного і психічного стану) можливість настання таких шкідливих наслідків, як заподіяння моральної шкоди, шкоди фізичному або психічному здоров'ю іншого члена сім'ї. Необхідно відзначити, що вчинення насильства у стані алкогольного сп'яніння не виключає можливості особи усвідомлювати і передбачати настання шкідливих наслідків. Згідно з [Кримінальним кодексом України](#) особа, яка скоїла злочини в стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих засобів, підлягає кримінальній відповідальності³;
- **дії унеможливають ефективний самозахист.** Найчастіше люди, які вчиняють насильство, мають певні переваги - це може бути вік, фізична сила, економічно вигідніше положення тощо. Наприклад, вчитель знущається над учнем, змушуючи його робити ганебні вчинки перед всім класом, маючи перевагу у віці, посаді, статусі;
- **дії порушують права і свободи особи.** Кривдник завжди намагається контролювати свою жертву, тим самим обмежуючи права та свободи. Наприклад, якщо жінка не хоче, не може саме

зараз мати інтимні стосунки зі своїм партнером, а він наполягає, ображає, погрожує і врешті-решт отримує бажане - це насильницька дія;

• **насильницькі дії спричиняють шкоду (фізичну, морально-психологічну, матеріальну) іншій особі.** Наслідком від насильницької дії завжди є шкода - це можуть бути і матеріальна втрата (вкрадені гроші, відібрана частина спільно заробленого майна), і ушкодження (синці, переломи), і погіршення емоційного стану (сором, страх, пригнічення). Наприклад, шкодою від шантажу може стати депресія, спроба самогубства.

² Насильство: короткий інструктаж для консультантів та консультанток // МБФ "Альянс громадського здоров'я". - Київ, 2017. - 35 с.

³ Методичні рекомендації щодо організації роботи дільничних інспекторів міліції з протидії насильству в сім'ї / Укладачі: Запорожцев А.В., Брижик В.О., Мусієнко О.М., Заброда Д.Г., Басиста І.В. - Київ, 2010. - 172 с.

1.2. Види та прояви домашнього насильства

Законодавство України у сфері протидії домашньому насильству закріплює **чотири форми** такого насильства: **фізичне, сексуальне, психологічне, економічне.**

Фізичне насильство - це форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

Прояви фізичного насильства:

- синці, забиті місця, наявність частково залікованих попередніх травм, сліди укусів тощо;
- перешкоджання вільному пересуванню;
- примус вживати алкогольні або наркотичні речовини чи речовини, що погіршують здоров'я або можуть призвести до смерті людини;
- створення ситуацій, що несуть ризик чи загрозу життю та здоров'ю;
- погрожування зброєю чи іншими речами, що можуть завдати фізичної шкоди.

Сексуальне насильство - протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.

Прояви сексуального насильства:

- зґвалтування, у тому числі "зґвалтування у шлюбі";
- примушування до небажаних статевих стосунків;
- торкання до інтимних частин тіла без згоди особи;
- примушування спостерігати за статевим актом між іншими людьми (у тому числі дивитися порнопродукцію);
- примушування до статевого акту з третьою особою;
- примушування до заняття проституцією.

Окрім цього, до сексуального насильства в сім'ї належить інцест - сексуальні відносини між близькими родичами: батьком і донькою, матір'ю і сином, братом і сестрою тощо.

Надзвичайно небезпечним проявом сексуального насильства в сім'ї є дії сексуального характеру стосовно дитини: розбещення дитини; демонстрація дитині (підлітку) статевих органів (ексгібіціонізм); демонстрація акту онанізму; втягування дитини у заняття дитячою проституцією або дитячою порнографією тощо.

Психологічне насильство - це насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, у тому числі щодо третіх осіб, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе або завдається шкода психічному здоров'ю особи.

Прояви психологічного насильства⁴:

- ігнорування почуттів особи;
- образа переконань, що мають цінність для особи, її віросповідання, національної, расової приналежності або походження; соціального статусу;
- переслідування, залякування;
- погрози вбити чи скалічити (у тому числі дітей);
- підбурювання до самогубства;
- примус до протизаконних дій;
- погрози відібрати дітей;
- приниження особистості;
- постійна критика та насмішки;
- безпідставні звинувачення та формування почуття провини;
- обмеження у самореалізації, навчанні, роботі;
- обмеження у контактах із близькими та друзями, у виборі кола спілкування;
- примушування спостерігати за насильством над іншими людьми чи тваринами, тощо.

⁴ Методичні рекомендації щодо надання психосоціальної допомоги особам, постраждалим від гендерно зумовленого насильства Департаменту соціального захисту населення Запорізької обласної державної адміністрації. КЗ "Запорізький обласний центр соціально-психологічної допомоги" Запорізької ОДА. - Запоріжжя, 2016. - С. 34-35.

Психологічне насильство часто спричиняє депресії, нервові розлади, загострення хронічних захворювань, і навіть призводить до самогубства. Психологічне насильство в сім'ї супроводжує всі інші види насильства.

Економічне насильство - умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Прояви економічного насильства:

- позбавлення матеріальних ресурсів для належного фізичного та психологічного добробуту;
- повна звітність за витрачені гроші ("все до копійки"), відбирання всіх зароблених грошей;
- заборона працювати члену сім'ї всупереч його бажанню та працездатності;
- примушування члена сім'ї виконувати тяжку, непосильну роботу;
- пошкодження, псування особистого майна;
- примушування до жебрацтва, тощо.

Одним із найбільш поширених проявів економічного насильства в Україні є вигнання з дому (квартири), що в переважній більшості випадків застосовується до жінок та дітей.

Щоб краще зрозуміти природу насильства, варто розглянути, хто такі постраждалих/постраждала та кривдник/кривдниця. Не існує єдиної формули, яка б розраховувала

портрет людини, яка вчиняє чи страждає від насильства, адже постраждалою від насильства на вулиці, наприклад, може стати будь-яка людина, що опинилася не в тому місці і не в той час. Але є певні тенденції, особливо якщо ми говоримо про насильство, яке відбувається циклічно та має хронічний характер. Існує припущення, що в кожній жертві живе насильник, а кожен насильник має характеристики жертви⁵.

⁵ Насильство: короткий інструктаж для консультантів та консультанток//МБФ "Альянс громадського здоров'я". - Київ, 2017. - 35 с.

Насильником (кривдником) здебільшого стає людина, яка сама переживала насильство, має "занижену" самооцінку, прагнення контролю, домінування (ставить свої цінності, упередження вище за інші та нав'язує їх), не в змозі висловити свої потреби та зрозуміти потреби іншого. Нерідко насильник сприймає свої дії як єдину комунікацію - лише так його чують, поважають, бояться. Якщо насильник є соціопатом (людина з клінічною нездатністю до соціальної адаптації), його характеризує також невміння співпереживати, садизм.

Щодо постраждалого/постраждалої: це часто людина, яка сприймає акт насильницьких дій як спосіб отримання любові через страждання. Постраждалі мають проблеми із виставленням меж, кордонів, не вміють їх відстояти, в їхній простір можна втрутитися безкарно. Їхніми характерними рисами є сором, проблеми з відчуттям самоцінності. Жертва циклічного насильства може користуватися вигодами від насильства, наприклад: можливість в період затишшя скористатися почуттям провини, яку відчуває насильник, або отримувати прояви жалості від оточуючих (співчуття). Психологи також присвоюють постраждалим такий феномен, як "вивчена безпорадність", - явище, яке формується через те, що від насильства не захищали, його неможливо було уникнути, йому потурали, а тому, захист від нього втратив сенс. Тобто людина починає користуватися своїм становищем жертви для отримання певних вигод.

Ознаки домашнього насильства

Людину, яка тривалий час потерпає від насильства, можна виявити за низкою ознак фізичного, економічного, сексуального та психологічного характеру, зокрема:

Вид насильства	Ознаки
Фізичні	<ul style="list-style-type: none"> • Погіршення фізичного й психічного здоров'я, емоційні та неврологічні розлади. • Головний біль, біль у м'язах, синці, забиті місця відсутність зубів, ушкодження кісток та м'яких тканин, наявність частково залікованих попередніх травм, сліди укусів, опіки незвичайної форми та в різних частинах тіла. • Поганий догляд за ротовою порожниною, недотримання правил особистої гігієни, відсутність догляду за волоссям, нігтями. • Втрата ваги, зневоднення. • Наявність інфекцій, що передаються статевим шляхом; викиди плоду, мертвонароджені діти, передчасні пологи, недостатня вага у немовлят
Економічні	<ul style="list-style-type: none"> • Неможливість розпоряджатися сімейним бюджетом та власними коштами. • Відмова від праці або навчання під тиском; праця на посаді/робочому місці, обраному під тиском. • Робота, зумовлена необхідністю утримувати того, хто водночас контролює (відбирає) всі гроші. • Одяг, взуття, що не відповідають сезону та погоді; старе вбрання; наочні ознаки існування в злиднях (незважаючи на реальні прибутки). • Недоїдання. • Наявність житлових проблем (негараздів)

Сексуальні	<ul style="list-style-type: none"> • Порушення сексуальності, зокрема зниження або втрата сексуального потягу. • Інфекції, що передаються статевим шляхом. • Травми та пошкодження статевих органів. • Наявність викидів, мертвонароджених дітей та небажаних вагітностей. • Примусове залучення до комерційного сексу
Психологічні	<ul style="list-style-type: none"> • Страхи, тривожність, постійне почуття небезпеки (завжди перебуває напготові), нерішучість, повна безініціативність та відчуття безпорадності. • Труднощі з концентрацією. • Наявність скарг психосоматичного характеру. • Депресія; нав'язливі рухи та думки, схильність до одноманітних рухів та дій на кшталт розгойдування в кріслі, різання паперу, розчісування одного й того ж пасма волосся тощо. • Надмірне збудження, безсоння або, навпаки, підвищена сонливість та уповільнення рухів (останні вважаються проявом "лінощів", "нездатності добре виконувати свої домашні обов'язки" та підсилюють почуття провини). • Втрата соціальних контактів з родичами, друзями, гостре відчуття/прагнення самотності та ізолюваності. • Уникання погляду в очі. • Суїцидальні наміри, погрози позбавити себе життя. • Почуття провини, сорому за отримані фізичні ушкодження. • Звуження свідомості, нездатність адекватно оцінювати ситуацію, власне майбутнє, свої вчинки та вчинки інших людей, поєднання підозрливості з безмежною довірливістю. • Відкладання часу звернення за допомогою або відмова від неї чи будь-якого зовнішнього втручання, спрямованого на вияснення та зміну ситуації. • Зневіра в можливості змін у власному житті на краще, відсутність ініціативи, страх перед життям, втрата сенсу і інтересу до життя

1.3. Причини домашнього насильства

Насильство в сім'ї відбувається у всіх секторах суспільства, незалежно від релігії, раси, сексуальних вподобань, професійного та освітнього рівня. Особи, які чинять насильство, намагаються одержати владу та контроль над їхніми близькими партнерами. Влада набирає вигляду стратегічної образливої тактики (фізична, сексуальна, вербальна, емоційна), що забезпечує посилення контролю.

Виділяють такі причини, що призводять до домашнього насильства⁶:

- **соціальні** (напруження, конфлікти, насильство в суспільстві; пропагування в засобах масової інформації насильства як моделі поведінки);
- **економічні** (матеріальні нестатки; відсутність гідних умов життя та одночасно - відсутність умов для працевлаштування і заробітку грошей; економічна залежність; безробіття);
- **психологічні** (стереотипи поведінки);
- **педагогічні** (відсутність культури поведінки - правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової);
- **соціально-педагогічні** (відсутність усвідомленого батьківства, сімейних цінностей у суспільстві, позитивної моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини);
- **правові** (ставлення до насильства як до внутрішньосімейної проблеми, а не як до негативного суспільного явища, до членів сім'ї - як до власності; недостатня правова свідомість);
- **політичні** (схильність до гендерних стереотипів; недостатній пріоритет проблем сім'ї та гендерної рівності; увага до материнства й дитинства, а не до сім'ї загалом; брак уваги до батьківства, чоловіків);

• **соціально-медичні** (відсутність репродуктивної культури у населення, відповідального батьківства, системи сімейних лікарів; алкоголізм, наркоманія, агресія тощо);

• **фізіологічні та медичні** (порушення гормонального фону, обміну речовин, швидкості реакцій; прийом збуджувальних лікарських препаратів; хвороби нервової системи тощо).

⁶ Попередження домашнього насильства. Навчальний посібник для консультантів "Гарячих ліній"/ Упорядники: Краснова О.В., Калашник О.А. - Київ, 2016. - 90 с.

Практично всі дослідники, які працюють з проблемою хронічного насильства, відзначають, що насильство завжди йде по колу, тобто має циклічний характер. Кожного наступного разу цей цикл може скорочуватися в часі, а насильство - ставати більше інтенсивним та жорстоким.

Цикл стосунків⁷:

⁷ Як реагувати на випадки насильства в сім'ї. Для адвокатів, юристів та фахівців центрів/бюро безоплатної правової допомоги // ГО "Ла Страда-Україна", Київський регіональний центр безоплатної правової допомоги. Програма Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). - Київ, 2015. - 24 с.

1. Напруження зростає - потреба кривдника у владі та контролі лежить в основі злості та обвинувачення за будь-яке напруження у стосунках. Коли напруження зростає, жертва почувається так, ніби "ходить по голках".

2. Вибух - злочинець демонструє силу та встановлює контроль над ситуацією, її наслідками та його/її партнером шляхом застосування насильницьких методів. Особа, яка чинить насильство, свідомо вирішує його чинити.

3. Любов і каяття - особа, яка чинить насильство, вдається до романтичного примирення, просить вибачення та обіцяє змінитися, користуючись зняковілістю і страхом, що був спричинений насильством.

Розділ 2. НАСИЛЬСТВО ЩОДО ДІТЕЙ

2.1. Різновиди та ознаки насильства щодо дітей

Насильство над дітьми - проблема, яка завжди існувала і скоріш за все, ще дуже довго буде існувати у сучасному суспільстві. Сучасність демонструє такі його приклади, як смерть дітей від голоду, загибель їх під час бомбардувань і обстрілу, міжнародних конфліктів, вбивство в таборах біженців, на побутовому ґрунті. Нерідкі і такі форми насильства, як торгівля дітьми, залучення до жебрацтва, проституція, економічна експлуатація, позбавлення житла, коштів для існування, зневага потребами й інтересами. Діти є найнезахищенішою і найуразливішою частиною суспільства, повністю залежною від дорослих. Саме з їх провини діти стають жертвами домашнього насильства, опиняються в зонах стихійних і природних катастроф, військових дій тощо.

Насильство над дітьми - це широке поняття, яке включає різні види поведінки батьків та опікунів, інших родичів, вчителів, вихователів, будь-яких осіб, які старші або сильніші.

У практиці соціально-педагогічної роботи часто використовують поняття "**жорстоке ставлення щодо дитини**", що включає фізичне насильство, інцест і сексуальне насильство, а також психологічно негативне звернення, що може мати на увазі, наприклад, ігнорування дитини або залучення до насильства між батьками чи іншими членами сім'ї.

Постраждалою дитиною визнається не лише та, яка зазнала домашнього насильства, а й свідок (очевидець) такого насильства⁸.

⁸ Мірошниченко А.В. Насильство в сім'ї [Електронний ресурс] / А.В. Мірошниченко // Правова освіта. Сайт Головного управління юстиції у Кіровоградській області. - Режим доступу: http://pravovaosvita.ucoz.ua/publ/nasilstvo_v_sim_39_ji/1-1-0-13

Жорстоке ставлення до дитини і нехтування її інтересами можуть мати різні види і форми, але їх наслідками завжди є серйозний збиток для здоров'я, розвитку і соціалізації дитини, нерідко й загроза її життю чи навіть є причиною смерті.

Розрізняють чотири основні форми жорстокого поводження та зневажання дітей⁹:

⁹ Руководство по предупреждению насилия над детьми / под ред. Н.К. Асановой. - М., 1999. - 347 с.

Фізичне насильство - дії або відсутність дій з боку батьків або інших дорослих, що шкодять здоров'ю дитини, порушують її розвиток і позбавляють життя. Це можуть бути тілесні покарання, удари долонею, стусани, опіки, задушення, грубі хапання, штовхання, плювки, застосування палиці, паска, ножа, пістолета.

Фізичне насильство - це також і залучення дитини до вживання наркотиків, алкоголю, пропонування їй отруйних речовин або медичних препаратів, які викликають одурманювання (*наприклад, снодійного, не виписаного лікарем*), а також спроби задушення та потоплення.

Фізичне насильство - це фізичний напад (катування), воно майже завжди супроводжується словесними образами і психічною травмою.

Ознаки фізичного насильства:

- синяки або поламани кістки;
- відбитки предметів/предмета;
- синець або поріз, якому немає пояснень;
- залисина;
- боязнь дорослих, особливо батьків;
- агресія;
- боязнь фізичного контакту, такого як рукостискання, обійми, будь-якого дотику.

Сексуальне насильство або розбещення дітей та інцест - це будь-які сексуальні стосунки/взаємодія з дитиною, в яких дитина використовується дорослим або іншою дитиною для задоволення сексуальних потреб. Сексуальне насильство включає в себе статеві зносини (коїтус), оральний і анальний секс, взаємну мастурбацію, інші тілесні контакти із статевими органами. До сексуального розбещення відносять також залучення дитини до проституції, порнобізнесу, оголення перед дитиною статевих органів і сідниць, підглядання за нею, коли дитина цього не підозрює: під час роздягання, відправлення природних потреб. Такий вид насильства може здійснюватись тим, кому дитина довіряє, включаючи батька, брата/сестру, далекого родича, друга, вчителя, старшого керівника або-будь якого піклувальника; будь-яка особа, наділена владою, повноваженнями і функцією контролю над дитиною.

Ознаки сексуального насильства:

- таємність;
- надмірна зацікавленість чи обізнаність у сексуальній темі та предметах, що з нею пов'язані;
- надмірний прояв уваги до всього, що пов'язане з сексуальною темою;
- побоювання певної людини чи члена сім'ї;
- надмірна піддатливість;
- агресія;
- біль при сечовипусканні;
- ускладнення при ходьбі чи сидінні;
- нетримання сечі;
- анальний чи вагінальний свербіж, висипи, синці, кровотечі, біль.

Психологічне (емоційне) насильство - це постійні або періодичні словесні образи, погрози від батьків, опікунів, учителів, вихователів, приниження людської гідності, звинувачення в тому, в чому дитина невинна, демонстрація ворожості, нелюбові. До цього виду насильства належить також постійна брехня, обман дитини (внаслідок чого вона втрачає довіру до дорослого), а також ситуації, коли вимоги до дитини не відповідають її віковим можливостям. У психічному насильстві можна відокремити вербальне та емоційне насильство. Вербальне (словесне) чиниться у разі критики і докорів буквально за кожний вчинок. Емоційне насильство може відбуватися взагалі без слів за допомогою міміки, пози, поглядів, інтонації.

Ознаки психологічного (емоційного) насильства:

- відставання у порівнянні з однолітками у фізичному та соціальному розвитку;
- порушення мови, сну, прийому їжі;
- систематичне повторювання дій, зокрема - розкачування, смоктання пальців, кусання;
- відсутність зосередження та уваги;
- відсутність інтересу чи емоцій;
- депресія або віддаленість;
- агресія.

Зневага (нехтування) інтересами і потребами дитини (або економічне насильство) - відсутність належного забезпечення основних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні, медичній допомозі з боку батьків чи осіб, їх що замінюють, у силу об'єктивних причин (бідність, психічні хвороби, недосвідченість) і без таких. Типовим прикладом зневажливого ставлення до дітей є залишення їх без догляду, що часто призводить до нещасних випадків, отруєнь та інших небезпечних для життя і здоров'я дитини наслідків.

Ознаки фізичної занедбаності (незадоволення основних фізичних потреб дитини в їжі, одязі, гігієні, житлі):

- брудний та пошкоджений одяг, невідповідний до сезону;
- безсоння;
- недотримання гігієнічних норм;
- медичні проблеми, які не піддаються лікуванню;
- ховання або крадіжка їжі;
- відсутність або низький рівень соціальних навичок;
- бездоглядність;
- нездатність до навчання, невідповідність розумових здібностей віковим нормам.

Слід наголосити на тому, що зазвичай дитина-жертва страждає одночасно від декількох видів насильства. Так, інцест (сексуальне насильство) неминуче супроводжується руйнуванням сімейних стосунків та довіри в сім'ї, маніпулятивними стосунками, а часто й залякуванням із боку кривдника, що кваліфікується як психологічне насильство. Складовою частиною практично усіх видів насильства є фізичне (побиття) та емоційне (загрози вбити або покалічити).

Насильство щодо дітей можна класифікувати і за такими ознаками:

- стратегія кривдника (явне або приховане);
- час (тепер чи в минулому);
- тривалість (одноразове, систематичне, таке, що триває роками);
- місце і оточення (вдома - від батьків; у школі - від педагогів чи інших дітей; на вулиці - від дітей чи незнайомих дорослих).

Будь-який вид жорстокого поводження щодо дітей веде до найрізноманітніших наслідків, проте об'єднує їх одне - завдання шкоди здоров'ю чи небезпека для життя дитини.

2.2. Наслідки жорстокого поводження з дітьми

Діти, що зазнали різного роду насильства, самі стають агресивними, що найчастіше виливається на більш слабких: молодших за віком дітей, на тварин. Часто їхня агресивність виявляється в грі, часом спалахи їхнього гніву не мають видимої причини. Деякі з них, навпаки, надмірно пасивні, не можуть себе захистити. І в тому, і в іншому випадку порушується контакт, спілкування з однолітками. У занедбаних, емоційно депривованих дітей прагнення будь-яким шляхом привернути до себе увагу іноді виявляється у вигляді зухвалої, ексцентричної поведінки¹⁰.

¹⁰ Стромило А.П. Насильство над дітьми та його наслідки / А.П. Стромило, С.А. Мукомел // Вісник Черкаського університету. Науковий журнал. - 2010. - № 121. - С. 140-143.

Розрізняють **наближені та віддалені** наслідки жорстокого і недбалого ставлення до дітей.

До **наближених наслідків** належать фізичні травми, ушкодження, а також блювота, головний біль, втрата свідомості, характерні для синдрому струсу, що розвивається в маленьких дітей, яких беруть за плечі і сильно трясуть. Окрім зазначених ознак, у дітей під час цього синдрому з'являється крововилив в очні яблука. До найближчих наслідків належать також гострі психічні порушення у відповідь на будь-який вид агресії, особливо на сексуальну. Такі реакції можуть проявлятися у прагненні кудись тікати, сховатися або глибокій загальмованості, зовнішній байдужності. У будь-якому випадку, дитина охоплена надзвичайним страхом, тривогою та гнівом. У старшому віці можливий розвиток депресії з почуттям власної нікчемності, неповноцінності.

Віддалені наслідки - це порушення фізичного і психічного розвитку, соматичні захворювання, особистісні та емоційні порушення, соціальна невлаштованість:

1) *порушення фізичного і психічного розвитку* - у більшості дітей, що живуть у родинах, де застосовуються важкі фізичні покарання, лайка на адресу дитини і є "методами виховання", чи в родинах, де діти позбавлені тепла, уваги, наприклад у родинах батьків-алкоголиків, наявні ознаки затримки фізичного і нервово-психічного розвитку. Закордонні фахівці назвали цей стан дітей "нездатністю до процвітання".

Діти, що зазнавали жорстокого ставлення до себе, часто відстають у рості, масі чи у тому та іншому від своїх однолітків. Вони пізніше починають ходити, говорити, рідше сміються, вони значно гірше встигають у школі, ніж їхні однолітки. У таких дітей часто спостерігаються "дурні звички": кусання нігтів, розгойдування. Та й зовні діти, що живуть в умовах зневаги їхніх інтересів, фізичних й емоційних потреб, виглядають по-іншому, ніж діти, що живуть у нормальних умовах: у них припухлі, "заспані" очі, бліде обличчя, скуйовджене волосся, неохайність в одязі, інші ознаки гігієнічної занедбаності - педикульоз, висипання, неприємний запах від одягу і тіла.

2) *різні захворювання як наслідок жорстокого поводження* - можуть носити специфічний для окремого виду насильства характер: наприклад, під час фізичного насильства наявні ушкодження частин тіла і внутрішніх органів різного ступеня тяжкості, переломи кісток. Під час сексуального насильства можуть бути захворювання, що передаються статевим шляхом: інфекційно-запальні захворювання геніталій, сифіліс, гонорея, СНІД, гострі і хронічні інфекції сечостатевих шляхів, травми, кровотечі із статевих органів і прямої кишки, розриви прямої кишки і піхви, випадання прямої кишки. Під час сексуального насильства - не пояснений (якщо ніяких захворювань органів черевної порожнини і малого таза не виявляється) біль внизу живота.

Незалежно від виду і характеру насильства у дітей можуть спостерігатися різні захворювання, що належать до психосоматичних: ожиріння чи, навпаки, різка втрата ваги, що обумовлено порушеннями апетиту. Під час емоційного (психічного) насильства нерідко бувають шкірні висипання, алергічна патологія, виразка шлунку. Часто в дітей розвиваються такі нервово-психічні захворювання, як тики, заїкуватість, енурез (нетримання сечі), енкопрез (нетримання калу), деякі діти повторно потрапляють у відділення невідкладної допомоги з приводу випадкових травм, отруєнь;

3) *психічні особливості дітей, які постраждали від насильства* - практично всі діти, що постраждали від жорстокого поводження і зневажливого ставлення, пережили психічну травму, в результаті чого вони мають визначені особистісні, емоційні і поведінкові особливості, що негативно впливають на їхнє подальше життя.

Діти, що зазнали різного роду насильства, самі стають агресивними, що найчастіше виливається на більш слабких: молодших за віком дітей, на тварин. Часто їхня агресивність виявляється в грі, часом спалахи їхнього гніву не мають видимої причини.

Деякі з них, навпроти, надмірно пасивні, не можуть себе захистити. І в тому, і в іншому випадку порушується контакт, спілкування з однолітками. У занедбаних, емоційно депривованих дітей прагнення будь-яким шляхом привернути до себе увагу іноді виявляється у вигляді зухвалої, ексцентричної поведінки.

Діти, що пережили сексуальне насильство, здобувають невластиві віку пізнання про сексуальні стосунки, що проявляю в їхній поведінці, в іграх з іншими дітьми чи іграшками. Навіть маленькі діти, які постраждали від сексуального насильства, згодом самі можуть стати ініціаторами розпусних дій і втягувати в них велику кількість учасників.

Найбільш універсальною і важкою реакцією на будь-яке, а не тільки сексуальне насильство, є низька самооцінка, що сприяє збереженню і закріпленню психологічних порушень, пов'язаних з насильством. Особистість з низькою самооцінкою переживає почуття провини, сорому.

Для неї характерна постійна переконаність у власній неповноцінності, у тому, що "ти гірша за всіх". Внаслідок цього дитині важко домогтися поваги оточуючих, успіху, спілкування її з однолітками ускладнені.

Серед цих дітей, спостерігаються часті депресії, навіть у дорослому віці. Це виявляється в приступах занепокоєння, безпричинної туги, почуття самотності, порушеннях сну. У старшому віці у підлітків, можуть спостерігатися спроби закінчити життя самогубством.

Почуваючи себе нещасливими, знедоленими, пристосовуючись до ненормальних умов існування, намагаючись знайти вихід з ситуації, вони і самі можуть стати маніпуляторами. Це, зокрема, стосується сексуального насильства, коли в обмін на обіцянку зберігати таємницю і не ламати звичного сімейного життя, діти вимагають у дорослих гвалтівників гроші, солодощі, подарунки;

4) *соціальні наслідки жорстокого поводження з дітьми* - шкода для жертви і для суспільства (два наслідки, що виявляються одночасно).

Діти, що пережили будь-який вид насильства, відчувають труднощі соціалізації: у них порушені зв'язки з дорослими, немає відповідних навичок спілкування з однолітками, вони не мають достатнього рівня знань і ерудиції, щоб завоювати авторитет у школі тощо. Вирішення своїх проблем діти-жертви насильства - часто знаходять у кримінальному, асоціальному середовищі, а це часто поєднано з формуванням у них пристрасті до алкоголю, наркотиків, вони починають красти і здійснювати інші протиправні дії.

Дівчата нерідко починають займатися проституцією, у хлопчиків може порушуватися статеві орієнтація. І ті й інші згодом відчувають труднощі у разі створення власної родини, вони не можуть дати своїм дітям досить тепла, оскільки не вирішені їхні власні емоційні проблеми.

Наслідки жорстокого поводження та незадоволення потреб дітей залежать від їхніх вікових особливостей, а саме:

- **ранній вік** - немовлята не реагують на розлуку з батьками, не виявляють ознак страху перед незнайомими людьми; не здатні розрізняти людей, значущих для них, та незнайомих; часто пасивні, апатичні, не реагують на оточуючих. Вони не дивляться в очі, не виявляють емоцій, коли до них хтось розмовляє, не в змозі привертати та утримувати увагу дорослих невербальними засобами; можуть розгойдуватися, битися головою об стіну тощо; постійно плачуть або не плачуть взагалі. Діти раннього віку часто не можуть сформулювати прив'язаність до своїх основних вихователів (батьків) або мають нестійку прив'язаність, що характеризується відчуттям тривоги, плаксивістю. Вони часто не в змозі сформувати ігрові навички, відмовляються від участі у грі, що може вплинути

на формування їхніх стосунків з іншими дітьми. Вони можуть ставати агресивними та завдавати шкоди іншим дітям; часто вважають себе "поганими";

- **дошкільний вік** - проблеми щодо фізичного розвитку: недостатній для віку зріст, слабкий м'язовий тонус, погана координація рухів, незграбна хода; хворобливість (особливо захворювання верхніх дихальних шляхів), розлади кишково-шлункового тракту; відсутність інтересу до рухливих ігор.

Когнітивний розвиток: дитина не говорить, або мова недостатньо розвинена та незрозуміла для оточуючих; слабка артикуляція або неправильне використання слів; труднощі в концентрації уваги, відсутність інтересів до оточуючих предметів, нездатність зосередитися.

Соціальний розвиток: нестійкі прив'язаності або їх відсутність; нерозбірливість у стосунках, нав'язливість, легковажність; недостатнє або досить бурхливе реагування на розлуку з батьками (іншими вихователями); емоційне відсторонення, ізольованість або відчуженість від дорослих та однолітків; соціальна незрілість у відносинах з однолітками (невміння взаємодіяти з іншими дітьми під час гри, ділитися, робити щось по черзі або домовлятися про щось, підвищена агресивність, прагнення командувати однолітками або конкурувати з ними); відсутність навичок та інтересу до участі в іграх, які вимагають уявлення та фантазії, утримування від будь-якої діяльності, пов'язаної з експериментуванням та дослідженнями довкілля.

Емоційний розвиток: часте відчуття страхів, нерідко безпричинна або з незначних причин душевна неврівноваженість; ознаки заниженої самооцінки та невпевненості у своїх силах, поганий контроль над своїми імпульсами, майже відсутність емоцій, пасивність та відсторонення; відсутність проявів "здорової" ініціативи, емоційна відчужуваність, ознаки емоційних розладів на кшталт тривожності, депресивного стану, емоційної нестабільності; вірогідність енурезу, смоктання великого пальця;

- **молодший шкільний вік** - діти не очікують (не шукають) допомоги дорослих, намагаються своїми діями та словами довести, що вони в змозі самостійно про себе подбати (що є фактично захисною реакцією, яка спричинена недовірою до дорослих); іноді не реагують на похвалу та позитивну увагу; діти намагаються виправдати очікування дорослих та беруть на себе їх зобов'язання. У них виникають проблеми при спілкуванні з однолітками (відчувають себе неповноцінними та не вартими спілкування з іншими, можуть мати низьку самооцінку, гостро реагують на сприйняття їх однолітками, можуть відчувати сором і розгублення, якщо їм здається, що вони не виправдовують очікування однолітків); можуть намагатися контролювати та експлуатувати інших дітей, командувати ними або залякувати. У таких дітей можуть виникати труднощі у навчанні, їх лякає шкільне середовище, в якому необхідно виконувати численні правила, вони часто не здатні концентруватися на виконанні завдань, для них характерні часті емоційні сплески, нездатність спокійно працювати на уроках. Вони схильні до асоціальних проявів - б'ють інших дітей, вживають ненормативну лексику, пошкоджують речі, говорять неправду, крадуть тощо;

- **підлітковий вік** - рівень емоційного розвитку не відповідає фізичному (емоційно дитина виявляє високий рівень обізнаності щодо статевих відносин та готовність до них при фізичній незрілості, погано розуміє себе й оточуючих і не може описати, чим відрізняється від інших людей). Дитина соромиться свого тіла, одягається невідповідно до розміру чи обставин - або в занадто великий, яким намагається прикрити свої частини тіла, або в занадто відвертий одяг. Як правило, самооцінка є заниженою чи завищеною (підлітки, які в результаті насилля мали травми, після яких залишилися шрами чи каліцтво, в переважній більшості мають низьку самооцінку, через що нерідко перебільшують значимість дорослої людини). Іноді дитина не ідентифікує себе зі своїми однолітками, однак не має довірливого ставлення до дорослих, є замкнутою. Факт статевого дозрівання сприймається (особливо дівчатками) як наслідок спричиненої раніше фізичної шкоди. Про наявність серйозних психологічних проблем свідчать виникнення розладів шлунку, зокрема такі захворювання як анорексія та булемія. Свідченням сексуального насильства над дитиною може бути її сприйняття себе як "зіпсованої" людини, внаслідок чого вона має сильне відчуття сорому та провини, негативне ставлення до власного тіла. В неї відсутня самоповага. Вона має недовіру до інших, боїться осіб протилежної статі та фізичних контактів, подібних до обіймів чи дотиків. Як захисна реакція на дисфункційну ситуацію в сімейному оточенні для дитини стає характерною

проблемна поведінка: вона нерегулярно відвідує школу, порушує дисципліну, буває надмірно агресивною, безпідставно критикує батьків та близьке оточення.

Отже, будь-який вид насильства формує у дітей такі особистісні і поведінкові особливості, які роблять їх малопривабливими і навіть небезпечними для суспільства.

Також є різними, залежно від віку дитини, й *психологічні наслідки насильства*¹¹:

- у *дошкільників*, що пережили сексуальне насильство, загальними симптомами є тривога, нічні кошмари, загальний посттравматичний стресовий розлад, "уникаюча поведінка", депресія, боязкість, агресія, антисоціальна і неконтрольована поведінка, невідповідна віку сексуальна поведінка;

- для *дітей шкільного віку* характерні такі реакції, як страх, невротичні розлади, агресія, нічні кошмари, труднощі у навчанні, гіперактивність (знаходячись у постійній напрузі вдома, дитина не може стримуватися в школі, де немає людей, агресію з боку яких вона боїться) і регресивна поведінка;

- у *підлітків* частіше спостерігаються депресії, суїцидальна та самоушкоджуюча поведінка, соматичні скарги, протиправні дії, втечі з дому і зловживання наркотичними речовинами.

¹¹ Асанова Н.К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты / Н.К. Асанова // Руководство по предупреждению насилия над детьми / Под ред. Н.К. Асановой. - М.: ВЛАДОС, 1997. - С. 16-45.

2.3. Шкільне насильство. Наслідки шкільного насильства

Насильство в закладах освіти має різну природу і характер, проявляється як у формі одноразових насильницьких дій, так і у вигляді постійних знущань, принижень і систематичного цькування (булінг).

Особливу небезпеку становить систематичне насильство - цькування або булінг.

Булінг (від англ. bully - хуліган, задирака, грубіян, "to bully" - задиратися, знущатися) - тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, агресивної поведінки, щоб заподіяти шкоду, викликати страх, тривогу або ж створити негативне середовище для людини.

Особливою ознакою булінгу є довготривале "відторгнення" дитини її соціальним оточенням.

Часто саме в *сім'ї діти отримують перший досвід насильства* і згодом переносять його на однолітків. Щодо притаманних їм особистісних рис, то дослідники називають домінантність, агресивність, низький рівень емпатії, гіперактивність та імпульсивність. Завдяки поєднанню таких рис вони іноді стають лідерами агресивних угруповань, мають високий соціальний статус серед однолітків. Вони схильні проявляти агресію не лише до обраних у закладі освіти жертв, а й у спілкуванні з іншими дітьми і навіть дорослими (батьками, учителями тощо). Хлопці-агресори більше схильні до проявів агресії фізичного типу, а дівчата - вербальної та соціальної. Перші спроби цькування інших такі діти можуть робити вже в ранньому шкільному віці.

Найчастіше булінг відбувається там, де контроль з боку дорослих менший або взагалі його нема. Це може бути шкільний двір, сходи, коридори, вбиральні, роздягальні, спортивні майданчики. У деяких випадках дитина може піддаватися знущанням і поза територією школи, кривдники можуть перестріти її на шляху до дому. Навіть удома жертву булінгу можуть продовжувати цькувати, надсилаючи образливі повідомлення на телефон або через соціальні мережі.

Шкільне насильство - надзвичайно складна проблема, і під час її вирішення необхідно враховувати різні фактори. Такий комплексний підхід передбачає участь самих здобувачів освіти; залучення батьків, педагогічних керівників і громади; взаємозв'язок політики, законодавства та практики; визначення індикаторів насильства і дотримання принципів прав людини з урахуванням їх універсального характеру і культурних традицій.

В основі комплексного підходу лежить принцип дотримання прав людини в сфері освіти. Він передбачає право кожного на отримання якісної освіти та повагу прав людини. Заснований на повазі прав людини підхід розширює доступ до освіти, так як сприяє створення в освітніх установах

інклюзивного середовища, що підтримує різноманіття і рівні можливості і не допускає дискримінацію. Комплексний підхід підвищує якість освіти, оскільки передбачає методи навчання, що враховують індивідуальні потреби і здібності учнів і спонукає їх до активної участі в освітньому процесі, а також сприяє створенню безпечного освітнього середовища. І те й інше - найважливіші умови успішного освітнього процесу. Повага до прав людини сприяє соціальному та емоційному розвитку дітей, визнає їх людську гідність і основні свободи, без яких неможливо в повній мірі розкрити їх потенціал. Повага до прав людини закладає фундамент культури миру, яка передбачає виховання поваги до відмінностей між людьми, що є вирішальною умовою протидії насильству. Послідовне дотримання прав людини - запорука створення безпечного освітнього середовища, в якому з повагою ставляться до кожного, дотримуються прав людини, сформовано здорову і дружню атмосферу, освітній процес не тільки приносить користь учителям і учням, а й задоволення.

За результатами дослідження UNICEF, кожна четверта дитина (24 %) зазнала булінгу з боку однокласників протягом останніх трьох місяців, а 67 % пережили прояви такого насильства.

Найголовнішою проблемою, що стосується цькування в закладі освіти, експерти називають розрив між поколіннями. Причинами цього є природна втрата монополії батьків на авторитет, посилення цінностей індивідуалізму в суспільстві, який витісняє на другий план цінності сім'ї, та розвиток інформаційних технологій, що дозволяє дітям самостійно отримувати необхідну інформацію.

Саме через цей розрив у комунікації поколінь 48 % дітей, відповідно до того ж опитування UNICEF, ніколи не розповідали про випадки насильства в закладі освіти, а 25 % - говорили про це не з дорослими, а з другом, братом чи сестрою. З тих, хто мовчать, - 40 % соромляться про це говорити, а 22 % заявили, що це нормальне явище.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) у 2016 році із 42 досліджуваних країн Україна посіла 9 місце за кількістю постраждалих від цькування. Опитування ВООЗ показало, що випадків цькування серед 11-річних більше, ніж серед 15-річних. В Українському інституті дослідження екстремізму вважають, що в старшому віці розповсюдженим стає психологічне насильство.

Вчені ВООЗ вказують також на медичні наслідки впливу булінгу. Знищення над дітьми призводить до:

- соматичних наслідків - таких як головний біль, біль у спині та животі;
- психологічних розладів (депресія, поганий настрій, нервозність, почуття самотності й думки про суїцид);
- психологічної дезадаптації - неспроможність сформуватись повноцінному індивіду, який би відповідав вимогам суспільства;
- розвитку стійких моделей асоціальної поведінки, серед яких - агресія, насильство;
- поширення алкоголізму та наркоманії через замовчування випадків насилля.

Учні піддаються булінгу, якщо вони регулярно стають об'єктом агресивної поведінки інших учнів із метою навмисного заподіяння шкоди чи дискомфорту за допомогою фізичного контакту, словесних образ, побиття або психологічної маніпуляції.

Зазвичай об'єктом знущань (жертвою) булінгу вибирають тих, у кого є будь-яка відмінність від однолітків: особливості зовнішності; манера спілкування, поведінки; незвичайне захоплення; соціальний статус, національність, релігійні погляди. Найчастіше жертвами булінгу стають діти, які мають:

- фізичні вади - носять окуляри, поганочують, мають порушення опорно-рухового апарату, фізично слабкі;
- особливості поведінки - замкнуті чи імпульсивні, невпевнені, тривожні;
- особливості зовнішності - руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха, незвичну форму голови, надмірну худорлявість чи повноту;

- недостатньо розвинені соціальні навички: часто не мають жодного близького друга, краще спілкуються з дорослими ніж з однолітками;

- страх перед школою: неуспішність у навчанні часто формує у дітей негативне ставлення до школи, страх відвідування уроків із певних предметів, що сприймається навколишніми як підвищена тривожність, невпевненість, провокуючи агресію;

- відсутність досвіду життя в колективі (так звані "домашні" діти);

- деякі захворювання: заїкання, дислалія (порушення мовлення), дисграфія (порушення письма), дислексія (порушення читання);

- знижений рівень інтелекту, труднощі у навчанні;

- високий інтелект, обдарованість, видатні досягнення;

- слабо розвинені гігієнічні навички (неохайні, носять брудні речі, мають неприємний запах).

Людину, яку вибрали жертвою і яка не може постояти за себе, намагаються принизити, залякати, ізолювати від інших різними способами. Найпоширенішими формами булінгу є:

- словесні образи, глузування, обзивання, погрози;

- образливі жести або дії, наприклад, плювки;

- залякування за допомогою слів, загрозливих інтонацій, щоб змусити жертву щось зробити чи не зробити;

- ігнорування, відмова від спілкування, виключення із гри, бойкот;

- вимагання грошей, їжі, речей, умисного пошкодження особистого майна жертви;

- фізичне насильство (удари, щипки, штовхання, підніжки, викручування рук, будь-які інші дії, які заподіюють біль і навіть тілесні ушкодження);

- приниження за допомогою мобільних телефонів та інтернету (СМС-повідомлення, електронні листи, образливі репліки і коментарі у чатах і т. д.), поширення чуток і пліток (кібербулінг).

Розрізняють прямий булінг (наприклад, одна дитина вимагає у іншої гроші або речі) і непрямий (наприклад, група учнів поширює неправдиві чутки про свого однокласника), образи і погрози через електронну пошту, мобільний телефон, текстові повідомлення, а також створення наклепницьких веб-сайтів (кібербулінг). Іноді булінг може призвести до смертельного результату.

Словесно відбувається 70 % знущань: принизливі обзивання, глузування, жорстока критика, висміювання та ін. На жаль, кривдник часто залишається непоміченим і непокараним, однак образи безслідно не зникають для "об'єкта" приниження.

Фізичне насильство найбільш помітне, однак становить менше третини випадків булінгу (нанесення ударів, штовхання, підніжки, пошкодження або крадіжка особистих речей жертви та ін.).

Найскладніше зовні помітити соціальне знущання - систематичне приниження почуття гідності потерпілого через ігнорування, ізоляцію, уникання, виключення.

Нині набирає обертів кібербулінг. Це приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету. Діти реєструються в соціальних мережах, створюють сайти, де спілкуючись, ображають інших, поширюють плітки, особисті фотографії, зроблені в роздягальнях чи вбиральнях.

Окремим видом булінгу є хейзинг. Хейзинг (англ. Hazing) - неформальні ритуальні насильницькі обряди, що виконують під час вступу в певну групу, і для подальшої підтримки ієрархії в цій групі. Здебільшого хейзинг характерний для закритих (військових, спортивних, інтернат них і ін. установ), але зустрічається і в звичайних закладах освіти. Хейзинг - це нестатутні відносини в колективі, наприклад, відома у нас "дідівщина". Новачкам ("новобранцям") однокласники або учні старших класів (курсів) пропонують, принижуючи їх гідність (публічно пройти голим, дати обливи себе помями, вимити підлогу в туалеті зубною щіткою тощо). Хейзинг, як і булінг в цілому, часто має прихований або явний гендерний і сексуальний підтекст.

Наслідки шкільного насильства

Жертви булінгу переживають важкі емоції - почуття приниження і сором, страх, розпач і злість. Булінг вкрай негативно впливає на соціалізацію жертви, спричиняючи:

- неадекватне сприймання себе - занижене самооцінювання, комплекс неповноцінності, беззахисність;
- негативне сприймання однолітків - відсторонення від спілкування, самотність, прогули у школі;
- неадекватне сприймання реальності - підвищену тривожність, різноманітні фобії, неврози;
- девіантну поведінку - схильність до правопорушень, суїцидальні наміри, формування алкогольної, тютюнової чи наркотичної залежності.

Як реагувати на цькування

Як молодші школярі так і старшокласники мають неодмінно звертатися за допомогою до дорослих - учителів і батьків. Допомога дорослих дуже потрібна особливо якщо дії кривдників можуть завдати серйозної шкоди фізичному та психічному здоров'ю.

Підлітки часто намагаються самотійно впоратись із деякими ситуаціями. Психологами було розроблено такі поради для них.

Як впоратися з ситуацією самотійно

- Ігноруйте кривдника. Якщо є можливість, намагайтесь уникнути сварки, зробіть вигляд, що вам байдуже і йдіть геть. Така поведінка не свідчить про боягузтво, адже, навпаки, іноді зробити це набагато складніше, ніж дати волю емоціям.
- Якщо ситуація не дозволяє вам піти, зберігаючи спокій, використайте гумор. Цим ви зможете спантеличити кривдника/кривдників, відволікти його/їх від наміру дошкулити вам.
- Стримуйте гнів і злість. Адже це саме те, чого домагається кривдник. Говоріть спокійно і впевнено, покажіть силу духу.
- Не вступайте в бійку. Кривдник тільки й чекає приводу, щоб застосувати силу. Чим агресивніше ви реагуєте, тим більше шансів опинитися у загрозовій для вашої безпеки і здоров'я ситуації.
- Не соромтеся обговорювати такі загрозові ситуації з людьми, яким ви довіряєте. Це допоможе вибудувати правильну лінію поведінки і припинити насилля.

Що можуть зробити батьки

Багато учнів соромляться розповісти дорослим, що вони є жертвами булінгу. Якщо дитина все-таки підтвердила в розмові, що вона стала жертвою булінгу, то скажіть їй:

- *Я тобі вірю* (це допоможе дитині зрозуміти, що Ви повністю на її боці).
- *Мені шкода, що з тобою це сталося* (це допоможе дитині зрозуміти, що Ви переживаєте за неї і співчуваєте їй).
- *Це не твоя провина* (це допоможе дитині зрозуміти, що її не звинувачують у тому, що сталося).
- *Таке може трапитися з кожним* (це допоможе дитині зрозуміти, що вона не самотня: багатьом її одноліткам доводиться переживати залякування та агресію в певний момент свого життя).
- *Добре, що ти сказав мені про це* (це допоможе дитині зрозуміти, що вона правильно вчинила, звернувшись за допомогою).
- *Я люблю тебе і намагатимуся зробити так, щоб тобі більше не загрозувала небезпека* (це допоможе дитині з надією подивитись у майбутнє та відчутти захист).

Що можуть зробити педагогічні працівники:

У закладі освіти вирішальна роль у боротьбі з булінгом належить педагогічним працівникам. Проте впоратися з цією проблемою вони зможуть тільки за підтримки керівництва школи, батьків, представників місцевих органів влади та громадських організацій. Для успішної боротьби з насильством у закладі освіти:

- усі члени шкільної спільноти мають дійти єдиної думки, що насильство, цькування, дискримінація за будь-якою ознакою, сексуальні домагання і нетерпимість у закладі освіти є неприйнятними;
- кожен має знати про те, в яких формах може виявлятися насильство й цькування і як від нього страждають люди. Вивчення прав людини і виховання миролюбства має бути включено до шкільної програми;
- спільно з учнями мають бути вироблені правила поведінки у класі, а потім загальношкільні правила, складені в позитивному ключі "як треба", а не як "не треба" поводитися. Правила мають бути зрозумілими, точними і короткими;
- дисциплінарні заходи повинні мати виховний, а не каральний характер. Осуд, зауваження, догана мають бути спрямовані на вчинок учня і його можливі наслідки, а не на особистість порушника правил;
- жоден випадок насильства або цькування і жодну скаргу не можна залишати без уваги. Учням важливо пояснити, що будь-які насильницькі дії, образливі слова є недопустимими. Реакція має бути негайною (зупинити бійку, припинити знущання) та більш суворою у разі повторних випадків агресії;
- аналізуючи ситуацію, треба з'ясувати, що трапилося, вислухати обидві сторони, підтримати потерпілого й обов'язково поговорити із кривдником, щоб зрозуміти, чому він або вона так вчинили, що можна зробити, щоб таке не повторилося. До такої розмови варто залучити шкільного психолога;
- залежно від тяжкості вчинку можна пересадити учнів, запропонувати вибачитися, написати записку батькам або викликати їх, позбавити учня можливості брати участь у позакласному заході;
- учням треба пояснити, що навіть пасивне спостереження за знущанням і бійкою надихає кривдника продовжувати свої дії. Свідки події повинні захистити жертву насильства і, якщо треба, покликати на допомогу дорослих;
- потрібно запровадити механізми повідомлення про випадки насильства. Ці механізми мають забезпечувати учням підтримку і конфіденційність, бути тактовними;
- для успішного запобігання та протидії насильству треба проводити заняття з навчання навичок ефективного спілкування та мирного розв'язання конфліктів.

2.4. Виявлення випадків насильства

Через різні причини багато дітей не повідомляють про пережите насильство або булінг. Тому важливу роль у виявленні фактів насильства відіграє спостережливість педагогів та інших працівників закладу освіти, їх уважне ставлення до учнів і здатність вчасно помітити симптоми неблагополуччя в їх поведінці і настрої.

За такими ознаками можна припустити, що дитина знаходиться в стані стресу, можливо, викликаного конфліктами і насильством:

- пропуски занять або прогули у певні дні або певних уроків; запізнення на заняття, відмова від участі в позаурочних заходах без об'єктивних причин або з надуманих причин;
- часті скарги на погане самопочуття на заняттях;
- замкнутість, уникнення друзів, однокласників, самоізоляція або ізоляція з боку інших учнів;
- зниження успішності, втрата інтересу до навчання та іншої діяльності;

- недовіра до однолітків і дорослих, низька самооцінка, невпевненість у собі;
- неухважність, забудькуватість, нездатність концентруватися;
- постійний або частий стан тривожності, напруженості; лякливості, страх гучних звуків і різких рухів;
- постійний або частий поганий настрій, стан пригніченості, або, навпаки, гіперактивність, дратівливість, агресивність; різкі і безпричинні перепади настрою;
- втрата або псування особистих речей (мобільного телефону, рюкзака, підручників та ін), синці, розірваний або зім'ятий одяг;
- відмова пояснити причини вищеописаних станів і поведінки або неправдоподібні пояснення.

Даний список не є вичерпним, але багато з цих ознак є специфічними для насильства. Однак, якщо видно ці ознаки, вчителю спільно з психологом закладу освіти необхідно з'ясувати їх причини - довірливо і конфіденційно поспілкуватися з учнем, його батьками, друзями і зробити це максимально тактовно, щоб своїми діями не погіршити його стан, не нанести додаткову травму.

Ранньому виявленню ознак насильства в закладі освіти або класі (групі) сприяють соціометричні вимірювання - діагностика міжособистісних і міжгрупових відносин, вивчення психологічного клімату, за результатами яких можна виявити проблемні взаємини, конфліктні ситуації з самого початку їх формування і вчасно їх вирішити.

Крім того, періодичне вивчення соціально-психологічного клімату (проводиться за обов'язкового дотримання принципів добровільності, конфіденційності та анонімності) дозволяє оцінювати ефективність профілактики та заходів реагування на випадки насильства.

Розділ 3. ПОВНОВАЖЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР, УСТАНОВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ, ЯКІ НАДАЮТЬ ДОПОМОГУ ПОСТРАЖДАЛИМ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

У положеннях [Закону України](#) "Про запобігання та протидію домашньому насильству" викладено перелік повноважень державних органів та інших структур щодо надання допомоги постраждалим від домашнього насильства та притягненню зловмисників до відповідальності.

1. Органи опіки та піклування:

- у сфері запобігання та протидії домашньому насильству стосовно дитини та за участю дитини:

- захищають права та інтереси постраждалої дитини, дитини-кривдника, у тому числі шляхом звернення до суду, представництва прав та інтересів дитини у суді при розгляді питань, пов'язаних із здійсненням актів домашнього насильства, зокрема про видачу обмежувального припису;
- надають допомогу та захист постраждалим дітям, дітям-кривдникам, які мають статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- розглядають у порядку, встановленому [Сімейним кодексом України](#), питання про доцільність відібрання дитини або позбавлення батьківських прав стосовно дитини, якщо кривдниками дитини є батьки (усиновлювачі) або один із них;
- розглядають у порядку, встановленому законодавством, питання про доцільність відібрання дитини в опікуна (піклувальника), прийомних батьків, батьків-вихователів, про звільнення особи від обов'язків опікуна (піклувальника) дитини, розірвання договору про патронат над дитиною, скасування рішення про влаштування дитини до дитячого будинку сімейного типу або до прийомної сім'ї у разі здійснення домашнього насильства стосовно дитини або за участю дитини;
- надають згоду на отримання соціальних послуг постраждалою дитиною, дитиною-кривдником, якщо батьки, інші законні представники дитини є кривдниками або ухиляються від захисту прав та інтересів дитини;

- надають згоду на внесення персональних даних про дитину, яка повідомила про вчинення насильства або є постраждалою особою, до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі, якщо батьки, інші законні представники дитини є кривдниками або ухиляються від захисту прав та інтересів дитини;

- влаштовують дитину в сім'ю патронатного вихователя у разі неможливості проживання дитини із своїми батьками, іншими законними представниками у зв'язку із вчиненням домашнього насильства стосовно цієї дитини або за її участі.

- у сфері запобігання та протидії домашньому насильству стосовно недієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена:

- вирішують питання щодо отримання соціальних послуг постраждалою особою, яка є недієздатною особою, у разі якщо законного представника такій особі не призначено або законний представник є кривдником чи ухиляється від захисту прав та інтересів такої особи;

- надають згоду на внесення персональних даних про недієздатну особу, яка повідомила про вчинення насильства або є постраждалою особою, до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі, якщо законний представник такої особи є кривдником або ухиляється від захисту прав та інтересів недієздатної особи;

- влаштовують постраждалу особу, яка є недієздатною особою, до закладу соціального захисту у разі, якщо у зв'язку із вчиненням домашнього насильства проживання такої особи в сім'ї чи з опікуном становить загрозу її життю та здоров'ю;

- вживають заходи для надання недієздатній особі, яка є кривдником, психіатричної допомоги у примусовому порядку у разі, якщо у зв'язку із вчиненням домашнього насильства проживання такої особи в сім'ї чи з опікуном становить загрозу життю та здоров'ю членів сім'ї або опікуна;

- порушують перед судом питання про звільнення в установленому законодавством порядку від повноважень опікуна або піклувальника у разі вчинення ними домашнього насильства стосовно недієздатної особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена;

- захищають права та представляють інтереси постраждалої особи, яка є недієздатною особою, в органах державної влади, органах місцевого самоврядування чи в суді (у разі потреби);

- порушують перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про притягнення в установленому законодавством порядку до відповідальності посадових осіб у разі невиконання або неналежного виконання ними обов'язків під час виявлення та роботи з постраждалими особами, які є недієздатними особами або особами, цивільна дієздатність яких обмежена.

2. Служби у справах дітей:

- приймає та розглядає заяви і повідомлення про домашнє насильство стосовно дітей та за участю дітей, у тому числі повідомлень, що надійшли до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей;

- інформує постраждалу дитину, її батьків, інших законних представників, якщо ті не є кривдниками дитини, про права, заходи та послуги, якими вони можуть скористатися;

- інформує дитину-кривдника, її батьків, інших законних представників про права дитини, заходи та послуги, якими вони можуть скористатися;

- влаштовує дитину в центр соціально-психологічної реабілітації дітей, притулок для дітей служби у справах дітей, інші установи для дітей незалежно від форми власності та підпорядкування, в яких створені належні умови для проживання, виховання, навчання та реабілітації дитини відповідно до її потреб, а також здійснює контроль за умовами її перебування та надання допомоги у разі неможливості проживання дитини із своїми батьками, іншими законними представниками у зв'язку із вчиненням домашнього насильства стосовно цієї дитини або за її участі;

- проводить профілактичну роботи з батьками, іншими законними представниками дитини із запобігання домашньому насильству стосовно дітей та за участю дітей;

- порушує перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про притягнення до відповідальності згідно із законом посадових осіб у разі невиконання або неналежного виконання ними обов'язків під час виявлення фактів домашнього насильства, роботи з постраждалою дитиною, дитиною-кривдником;

- взаємодіє з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, відповідно до чинного законодавства (*Міністерство соціальної політики України, уповноважені підрозділи органів Національної поліції України, органи опіки та піклування, управління освітою, охорони здоров'я тощо*).

3. Органи Національної поліції України:

- приймають та розглядають заяви та повідомлення про вчинення домашнього насильства, у тому числі розглядають повідомлення, що надійшли до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, вживають заходи для його припинення та надають допомогу постраждалим особам з урахуванням результатів оцінки ризиків у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спільно з Національною поліцією України;

- інформують постраждалих осіб про їхні права, заходи і соціальні послуги, якими вони можуть скористатися;

- виносять термінові заборонні приписи стосовно кривдників;

- беруть на профілактичний облік кривдників та проводять з ними профілактичну роботу в порядку, визначеному законодавством;

- здійснюють контроль за виконанням кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їх дії;

- анулюють дозволи на право придбання, зберігання, носіння зброї та боєприпасів у власників у разі вчинення ними домашнього насильства, а також вилучають зброю та боєприпаси у порядку, визначеному законодавством;

- взаємодіють з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, відповідно до чинного законодавства.

4. Органи управління освітою, заклади та установи системи освіти:

- забезпечують підготовку фахівців відповідної кваліфікації та галузі знань з метою належного виконання ними функцій із запобігання та протидії домашньому насильству;

- забезпечують впровадження в освітній процес на всіх освітніх рівнях, у тому числі включення до освітніх програм і планів, питань запобігання та протидії домашньому насильству;

- забезпечують включення до освітньо-професійних програм під час встановлення державних стандартів освіти питань запобігання та протидії домашньому насильству;

- беруть участь у підготовці (перепідготовці, підвищенні кваліфікації) фахівців, які представляють суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;

- забезпечують включення до освітніх програм питань запобігання та протидії домашньому насильству;

- методично забезпечують заклади освіти з питань запобігання та протидії домашньому насильству;

- звітують центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

Зклади та установи системи освіти:

- проводять з учасниками освітнього процесу виховну роботу із запобігання та протидії насильству;

- повідомляють не пізніше однієї доби службу у справах дітей, уповноважені підрозділи органів Національної поліції України у разі виявлення фактів домашнього насильства стосовно дітей або отримання відповідних заяв чи повідомлень;

- проводять інформаційно-просвітницькі заходи з учасниками освітнього процесу з питань запобігання та протидії насильству, у тому числі стосовно дітей та за участю дітей, приділяючи особливу увагу формуванню небайдужого ставлення учнів до постраждалих дітей, усвідомлення необхідності невідкладного інформування вчителів про випадки насильства, що стали їм відомі, повідомлення про такі випадки до кол-центру з питань запобігання та протидії насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей;

- організують роботу практичного психолога та/або соціального педагога з постраждалими дітьми;

- взаємодіють з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, відповідно до чинного законодавства;

5. Установи і заклади охорони здоров'я:

- повідомляють уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про виявлення ушкоджень, що могли виникнути внаслідок вчинення домашнього насильства, а в разі виявлення ушкоджень у дитини - також службу у справах дітей;

- у разі виявлення тілесних ушкоджень забезпечують в установленому порядку проведення медичного обстеження постраждалих осіб;

- у разі виявлення ушкоджень сексуального характеру направляють постраждалих осіб на тестування на ВІЛ-інфекцію;

- надають медичну допомогу постраждалим особам з урахуванням індивідуальних потреб;

- інформують постраждалих осіб про заходи та соціальні послуги, якими вони можуть скористатися;

- взаємодіють з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, відповідно до чинного законодавства.

6. Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді:

- приймають інформацію про випадки вчинення домашнього насильства або реальної загрози його вчинення;

- забезпечують надання особам, які постраждали від домашнього насильства, психологічної, соціально-педагогічної, соціально-економічної, інформаційної та юридичної допомоги;

- у разі необхідності направляють постраждалих осіб до центрів соціально-психологічної допомоги;

- здійснюють соціальний супровід сімей та осіб, де мають місце випадки вчинення домашнього насильства або в яких існує реальна загроза його вчинення;

- проводять оцінку потреб сімей та осіб, де мають місце випадки вчинення домашнього насильства або в яких існує реальна загроза його вчинення;

- інформують місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, уповноважені підрозділи органів Національної поліції України про виявлення фактів домашнього насильства за наявності добровільної поінформованої згоди постраждалих осіб, крім випадків вчинення насильства стосовно дітей та недієздатних осіб або виявлення актів насильства кримінального характеру, коли така згода не вимагається; у випадку вчинення насильства стосовно дитини - інформують не пізніше однієї доби служби у справах дітей та уповноважені підрозділи органів Національної поліції України.

7. Центри соціально-психологічної допомоги:

- надають в умовах цілодобового стаціонару допомогу та тимчасовий притулок особам, які опинилися у складних життєвих обставинах і потребують тимчасового притулку, у разі відсутності у зазначених осіб засобів до існування;
- надають соціальні послуги особам шляхом консультування за допомогою телефонного зв'язку, а також в умовах денного стаціонару без забезпечення тимчасовим притулком і харчуванням;
- надають консультації з питань застосування норм законодавства, допомогу в оформленні документів, забезпечує захист та реалізацію прав дітей, молоді та сімей, зокрема шляхом представлення їх інтересів перед третіми особами;
- проводять оцінку потреб осіб, які звернулися до центру, складають разом з ними індивідуальний план заходів щодо усунення складних життєвих обставин з установленням строку його виконання;
- проводять психологічну діагностику з метою психологічної корекції, реабілітації та адаптації;
- надають посередницькі послуги під час здійснення діагностичних заходів, у разі потреби здійснюють профілактичні та лікувально-оздоровчі заходи, надають першу невідкладну медичну допомогу у разі нещасного випадку;
- інформують центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем проживання особи, яка звернулася до центру, про необхідність надання їй подальшої соціальної підтримки;
- порушують перед відповідними органами клопотання про застосування передбачених законодавством санкцій до фізичних та юридичних осіб, у разі недотримання ними законодавства стосовно захисту прав, свобод та законних інтересів осіб, що тимчасово проживають у центрі.

Максимальний строк перебування особи в центрі становить 90 діб.

8. Соціальний центр матері та дитини:

- забезпечують тимчасове проживання жінок на сьомому-дев'ятому місяці вагітності та матерів з дітьми віком від народження до 18 місяців, які опинилися у складних життєвих обставинах, що перешкоджають виконанню материнському обов'язку;
- забезпечують проведення попередньої співбесіди спеціаліста-психолога з жінками, які звертаються до центру, ознайомлення їх з правилами внутрішнього розпорядку та метою роботи працівників центру;
- розробляють на підставі діагностики план індивідуальної роботи з особами, що тимчасово проживають у центрі, який містить заходи взаємодії таких осіб із спеціалістами центру;
- проводять з особами, що тимчасово проживають у центрі, індивідуальні та групові корекційні заходи, надає психологічну допомогу, кваліфіковані консультації (психологічні, педагогічні, медичні, правові), у разі потреби організовує їх госпіталізацію та клінічне обстеження;
- забезпечує виконання індивідуальних програм адаптації, реабілітації та реінтеграції в суспільство осіб, що тимчасово проживають у центрі;
- порушують клопотання про притягнення до відповідальності посадових осіб, винних у порушенні прав та інтересів осіб, що тимчасово проживають у центрі;
- ведуть облік соціальної роботи з особами, які тимчасово проживають у центрі;
- надають консультації з питань догляду за дітьми раннього віку, їх розвитку і виховання;
- передають документи центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем подальшого проживання особи, яка тимчасово проживає у центрі, для здійснення соціального супроводу.

9. Інші загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб:

загальні служби - притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка); територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг);

спеціалізовані - притулки для постраждалих осіб, центри медико-соціальної реабілітації постраждалих осіб; мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам та особам, які постраждали від насильства за ознакою статі, а також заклади та установи, призначені виключно для постраждалих осіб та осіб, які постраждали від насильства за ознакою статі).

- приймають та розглядають заяви від постраждалих осіб або їхніх представників про отримання допомоги, зокрема соціальних послуг для осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах;

- інформують місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, уповноважені підрозділи органів Національної поліції України про виявлення фактів домашнього насильства за наявності добровільної поінформованої згоди постраждалих осіб, крім випадків вчинення насильства стосовно дітей та недієздатних осіб або виявлення актів насильства кримінального характеру, коли така згода не вимагається; у разі виявлення факту домашнього насильства стосовно дитини - інформують не пізніше однієї доби служби у справах дітей та уповноважені підрозділи органів Національної поліції України;

- проводять оцінку потреб постраждалих осіб;

- надають постраждалим особам повну та вичерпну інформацію про їхні права і можливості отримання ними дієвої допомоги;

- надають відповідно до компетенції постраждалим особам соціальні послуги, медичну, соціальну, психологічну допомогу на безоплатній основі, сприяють наданню правової допомоги, а також забезпечують тимчасовим притулком для таких осіб та їхніх дітей у порядку, передбаченому законодавством.

10. Бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я:

- судово-медична експертиза проводиться згідно з постановою особи, що проводить дізнання, слідчого, прокурора, судді, а також за ухвалою суду. При проведенні судово-медичної експертизи можуть бути присутні:

- слідчий (за винятком проведення експертизи особи іншої статі, коли це супроводжується її оголенням);

- обвинувачений та інша особа (тільки з дозволу слідчого);

- лікарі лікувально-профілактичних закладів з дозволу слідчого;

- результати судово-медичної експертизи оформлюються документом, який має назву "висновок експерта";

- за наявності направлення на проведення експертизи працівника органу внутрішніх справ експертиза проводиться безкоштовно.

11. Центри із надання безоплатної вторинної правової допомоги:

Центри правової допомоги - всеукраїнська мережа точок доступу до безоплатної правової допомоги, активного поширення правової інформації та доступу до правових консультацій на рівні територіальних громад.

Центри правової допомоги забезпечує надання:

- безоплатної первинної правової допомоги, що полягає в отриманні юридичної консультації фахового юриста, доступі до необхідної правової інформації, складанні заяв, скарг та інших документів правового характеру;

- безоплатної вторинної правової допомоги, що полягає в отриманні правової допомоги для представництва інтересів у суді, підготовці процесуальних документів.

Безоплатна первинна правова допомога надається усім громадянам України, іноземцям, особам без громадянства, у тому числі біженцям чи особам, які потребують додаткового захисту.

Безоплатна вторинна правова допомога надається малозабезпеченим особам, дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування, біженцям, ветеранам війни (у тому числі учасникам АТО), внутрішньо переміщеним особам, членам сімей загиблих учасників бойових дій, реабілітованим особам та особам, стосовно яких суд розглядає питання про обмеження цивільної дієздатності чи надання психіатричної допомоги в примусовому порядку та ін. відповідно до чинного законодавства.

Безоплатна правова допомога передбачає, що роботу адвоката/фахівця оплачує держава. Усі інші платежі (судовий збір, експертиза, публікація у пресі про виклик відповідачі і т. п.) особа сплачує самостійно.

Для отримання консультації з правових питань необхідно звернутися до найближчого центру правової допомоги (адресу можна дізнатися на сайті www.legalaid.gov.ua).

Розділ 4. НАДАННЯ ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛИМ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

Послідовність дій педагога

Постаратися розговорити дитину, встановити контакт, довірливі стосунки з нею. Надати емоційну підтримку. Тут необхідно врахувати, що дорослий повинен продемонструвати по відношенню до дитини інтерес, дружелюбність, щирість, теплоту і емпатію. У такому разі дитина відчує, що ця людина дійсно чує і розуміє її думки і почуття. Оглянути ушкодження. Не відправляти додому, якщо вона боїться туди повертатися. Якщо немає можливості влаштувати її на тимчасове перебування до родичів або в інше безпечне місце необхідно звернутися до поліції або прокуратури, якщо дії батьків є злочинними.

Найчастіше має місце поєднання неналежного виконання обов'язків щодо виховання дитини;

- до травматичного пункту або іншу медичну установу, щоб зафіксувати травми;
- до органів опіки і опікування за місцем фактичного проживання дитини, якщо батьки належать до "групи ризику" щодо вживання алкоголю, наркотиків або мають психічні захворювання і неможливо їх навчити батьківським навичкам;
- на консультацію до психолога, соціального педагога з метою:
- проведення діагностичного обстеження дитини й усієї сім'ї для встановлення причин порушень у дитини (домашнє насилля, наркоманія, алкоголь, асоціальна поведінка батьків, психічні захворювання);
- організація і проведення блока корекційних занять з дитиною й батьками з вивчення адекватної взаємодії в умовах домашнього виховання;
- навчання батьків ненасильницьким методам виховання, прийомів релаксації й способів зняття нервово-психічного напруження.

Психолого-педагогічні правила організації спілкування між педагогом і здобувачем освіти

1. Будьте уважними, відслідковуйте найменші зміни в поведінці, будь-які відхилення від норми. Пильної уваги педагогів і батьків вимагають різкі зміни в поведінці.

2. Перемикайте увагу на зміну успішності (не може довгий час працювати без відволікань й помилок через швидку втому).

3. Не поспішайте робити висновки, проявляйте терпіння, доброзичливість. Постежте, поговоріть з батьками.

4. Будьте об'єктивні не лише в оцінюванні, але і в ситуації, що склалася. Не піддавайтеся емоціям, почуттям, які заважають вирішенню проблеми.

5. Спостерігайте за психологічною атмосферою. Для цього необхідно:

- звертати увагу на поведінку дітей;
- розуміти вираз очей, їх міміку, жести;
- уміти зіставляти психологічну атмосферу сьогоднішнього дня з учорашнім.

6. Щиро цікавтеся життям дітей. Відносьтеся співчутливо до їх думок і бажань: не чіпляйтеся, не намагайтеся переробити, не критикуйте, частіше хваліть!

Принципи допомоги жертвам зґвалтування:

1. Повага

- оцініть довіру, з якою жертва звертається за допомогою;
- забезпечте конфіденційність;
- враховуйте культурні особливості жертви.

2. Підтвердження

- правоти особи і необхідності виразити свої почуття;
- реальності, що жертва залишилася в живих і має досить сил, щоб впоратися з травмою;
- природності і адекватності її почуттів;
- позитивного сенсу проявів психологічного захисту.

3. Переконання

- що жертва не винна;
- що вона здолає свої переживання, страхи і нічні кошмари, що є "оплакуванням втрати";
- що теперішній стан пройде, якщо з'явиться надія;
- що вона має для подолання необхідні сили і ресурси;
- що їй самій слід визначати, що, коли і кому розповідати про те, що сталося.

4. Надання різноманітних можливостей

- передайте їй ініціативу в процесі консультування;
- дайте необхідну інформацію, не примушуючи нести відповідальність за подію;
- не стверджуйте, що потрібне лікування;
- не цікавтеся деталями того, що сталося, якщо це не потрібно в терапевтичних цілях.

Рекомендації батьку/матері, чия дитина піддалася зґвалтуванню в сім'ї

1. Намагайтеся викликати на довірливу розмову про те, що сталося.
2. Постарайтеся своєю поведінкою вселити віру у сили, майбутнє.
3. Запевніть в конфіденційності розмови, і в тому, що дитина потім сама вирішить, що, коли і кому вона розповість про те, що сталося.
4. Скажіть дитині про необхідність виражати свої почуття і що це природно. Кожен має право на будь-які почуття.
5. Допоможіть визначити основну складність, проблему.
6. Зменшіть відчуття провини, переконайте, що дитина не винна в тому, що сталося.
7. Сприяйте підвищенню самооцінки.
8. Знайдіть в ситуації якомога більше позитивних моментів (залишилася жива).

9. Допоможіть дитині усвідомити наявність резервних можливостей, разом з нею знайдіть вихід із ситуації, що склалася.

10. Переконайте дитину, що вона обов'язково здолає свої переживання, а стан, в якому вона знаходиться, пройде, але для цього потрібний час.

11. Підкажіть дитині "Як" і "Що" вона повинна робити, "Як реагувати", поки не зможе мобілізувати власні сили.

12. Вітайте позитивне спілкування з однолітками і значимими дорослими, заохочуйте відвідування секцій, гуртків і не дозволяйте повністю ізолюватися від оточення, близьких людей.

13. Запропонуйте дитині різні матеріали для творчості, що дозволить виразити почуття, зняти напругу.

Для того, щоб підтвердити чи спростувати це припущення, ми пропонуємо елементарну діагностику дитини, що піддалася насильству.

Емоційний стан

- низька самооцінка, пасивність;
- понижений емоційний фон, апатія, страхи;
- занепокоєння, підвищена тривожність;
- депресивні стани, печаль.

Поведінка

- опозиційна; запобіглива, регресивна;
- не відповідає віку дитини;
- саморуйнівна (спричинення каліцтв, суїцидальні думки);
- виникнення різного роду відхилень в поведінці: агресія, дезадаптація, адитивна, девіантна, делінквентна поведінка.

Інтелект

- зниження або повна втрата інтересу до школи;
- затримка або різке зниження рівня інтелектуального розвитку;
- зниження пізнавальної мотивації і, як наслідок, стійка неуспішність;
- порушення мовного розвитку;
- загальмованість у відповідях, при виконанні завдань;
- труднощі запам'ятовування, концентрації уваги.

Взаємовідносини з оточенням

- невміння спілкуватися з людьми, дружити;
- відсутність друзів або надмірна нерозбірлива дружелюбність;
- прагнення будь-якими способами, аж до нанесення самоушкоджень, притягнути до себе увагу дорослих, або уникнення дорослих, підозрілість і недовіра до них;
- вимога ласки і уваги або замкнутість, прагнення до самоти;
- агресивність і імпульсивність по відношенню до дорослих, однолітків;
- роль "козла відпущення".

Фізичний стан

- маленький ріст, недостатня вага;

- гігієнічна занедбаність, неохайний вигляд;
- психосоматичні захворювання, неврози;
- постійний голод і/або спрага;
- мастурбація.

Якщо вищезгадані ознаки у більшості своїй були виявлені в поведінці дитини, ми пропонуємо наступний алгоритм дій дорослого.

Особливості поведінки батьків або осіб, що їх замінюють, яких підозрюють у жорстокості по відношенню до дитини

- Суперечливі, сплутані пояснення причин травм у дитини і небажання внести ясність в подію.
- Небажання, пізні звернення за медичною допомогою або ініціатива звернення за допомогою виходить від сторонньої особи.
- Звинувачення в травмах самої дитини.
- Неадекватність реакції батьків на тяжкість ушкодження, прагнення до її перебільшення або зменшення.
- Відсутність стурбованості за долю дитини.
- Неувага, відсутність ласки і емоційної підтримки дитини.
- Стурбованість власними проблемами, що не стосуються здоров'я дитини.
- Розповідь про те, як їх карали в дитинстві.
- Ознаки психічних розладів в поведінці або прояв патологічних рис (агресивність, збудження, неадекватність і ін.).

КУДИ ЗВЕРТАТИСЯ У ВИПАДКУ НАСИЛЬСТВА¹²

¹² Підготовлено за матеріалами МБФ "Альянс громадського здоров'я" / "Насильство: короткий інструктаж для консультантів та консультанток". - Київ, 2017. - 35 с.

Фахівцям важливо знати та надавати інформацію, куди і яким чином звертатися за допомогою у випадку проявів насильства:

- До поліції за номером 102.
- До центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
- До управління сім'ї та молоді районної, міської чи обласної держадміністрацій.
- До громадських організацій, які надають допомогу постраждалим від насильства.
- До психолога, соціального педагога, класного керівника тощо.
- До близької людини.
- На телефони "Гарячих ліній":

БЕЗКОШТОВНІ "ГАРЯЧІ" ТЕЛЕФОННІ ЛІНІЇ

- *Національна дитяча "ГАРЯЧА ЛІНІЯ" Центру "ЛА СТРАДА-УКРАЇНА":*

0-800-500-333 (для дзвінків з мобільного)

З'явилася в Україні з початку 2013 року. Консультують компетентні у дитячих питаннях психологи, юристи та соціальні працівники. Тут маленькі українці знайдуть підтримку та пораду стосовно своїх проблем. Батьки, вчителі та вихователі матимуть змогу оперативно отримати індивідуальну консультацію стосовно порушень прав дітей. Дзвінки на лінію - безкоштовні як зі стаціонарних телефонів на всій території України, так і з мобільних усіх операторів.

• Національна "ГАРЯЧА ЛІНІЯ" з питань запобігання насильству (консультації юриста, психолога, соціального педагога):

0-800-500-335 та 116-123 (безкоштовно з міських телефонів), 386 - для абонентів Київстар, Водафон

0-800-500-225 та 116-111

На Національній "гарячій лінії" з попередження домашнього насильства можна отримати:

- інформаційні консультації (інформація про організації та установи, до яких можна звернутися у конкретній ситуації, перелік документів, які необхідно підготувати для звернення та інше);
- психологічні консультації (поради та підтримку психолога анонімно у телефонному режимі);
- правову допомогу (консультації та рекомендації юристів щодо конкретної ситуації, поради стосовно правильного складання необхідних документів тощо).

• Омбудсмен з прав дитини в Україні Микола Миколайович Кулеба:

(044) 255-64-50

• Єдиний телефонний номер системи надання безоплатної правової допомоги:

Зателефонувавши за номером **0 800 213 103** (безкоштовно зі стаціонарних та мобільних телефонів), можна отримати такі послуги:

- безоплатну правову допомогу дітям, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- правові консультації;
- роз'яснення з питань отримання безоплатної правової допомоги;
- інформацію про гарячі телефонні лінії з питань надання соціальних послуг та захисту прав людини, та установи, які опікуються відповідними питаннями;
- зв'язатися з усіма центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги; отримати інформацію про їх місцезнаходження, контактні номери телефонів, інші засоби зв'язку.

Розділ 5. ЗАХОДИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ ТА ФОРМУВАННЯ НЕНАСИЛЬНИЦЬКИХ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

5.1. Заходи щодо запобігання насильству

Відповідно до [ст. 1](#) Закону запобігання домашньому насильству визначається як система заходів, що здійснюються органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, а також громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, та спрямовані на підвищення рівня обізнаності суспільства щодо форм, причин і наслідків домашнього насильства, формування нетерпимого ставлення до насильницької моделі поведінки у приватних стосунках, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед до постраждалих дітей, викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків, а також будь-яких звичаїв і традицій, що на них ґрунтуються.

Тоді як **протидія домашньому насильству** - це система заходів, які спрямовані на припинення домашнього насильства, надання допомоги та захисту постраждалій особі, відшкодування їй завданої шкоди, а також на належне розслідування випадків домашнього насильства, притягнення до відповідальності кривдників та зміну їхньої поведінки¹³.

¹³ Закон України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" від 7 грудня 2017 року [№ 2229-19](#)[Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.

Для активізації та ефективної профілактичної роботи з протидії домашньому насильству потрібно:

- розроблення і поширення превентивних заходів щодо попередження домашнього насильства з метою охоплення всіх молодих людей;
- професійна підготовка фахівців, які працюють з дітьми та молоддю за програмами, що стосуються питань домашнього насильства;
- посилення захисту і підтримки дітей, які стали свідками насильства або жертвами насильства;
- вивчення масштабів домашнього насильства;
- зміцнення знань про ефективні засоби запобігання домашньому насильству.

Методологією соціально-педагогічної роботи в аспекті **профілактики домашнього насильства щодо дітей** є концепція "допомоги для самопомоги", яка змінює свідомість і поведінку дорослих і дітей. Ця концепція розглядає людину як суб'єкт, а не об'єкт соціальної роботи, що означає формування в неї відповідальності за своє життя, свій вибір, уміння свідомо користуватися своїми правами на основі знання про них. У "допомозі для самопомоги" це означає:

1. Виявлення особливостей і проблем молоді, дітей, жінок, кривдників в аспекті запобігання домашньому насильству.
2. Формування позитивної мотивації до сприйняття соціальних послуг та стимулювання молоді до засвоєння інформації щодо протидії домашньому насильству.
3. Встановлення контакту з молоддю і членами їх сімей і надання їм соціальної допомоги, тобто такого комплексу соціальних послуг, який сприяє не тільки відмові від насильства, але й підвищенню соціального статусу молоді, її особистому розвитку на основі оволодіння знаннями про свої права, навчання вмінню ними користуватися та їх відстоювати, створення умов для їх реалізації, використовуючи при необхідності соціальну опіку і підтримку, соціальний менеджмент. Наслідком такої допомоги можуть бути: знання, що запобігають домашньому насильству, вміння і навички щодо критичної оцінки, прийняття рішення й управління собою в ситуаціях, які можуть призвести до насильства, негативне ставлення до насильства.
4. Спрямування молоді до самопомоги в напрямку запобігання насильству через надання інформаційних послуг про установи та організації, які вирішують такі проблеми¹⁴.

¹⁴ Психосоціальна допомога в роботі з кризовою особистістю : навчальний посібник / наук. ред. та керівник проблем. групи - Л.М. Вольнова. - К., 2012. - 275 с.

Соціальна профілактика згідно [Закону України](#) "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" - це робота, спрямована на попередження аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки дітей і молоді та запобігання такому впливу¹⁵. Завдання соціальної профілактики реалізується у світлі "допомоги для самопомоги" в таких напрямках психосоціальної роботи з дітьми, молоддю та жінками: соціальні дослідження з проблеми; інформаційно-просвітницька робота; соціальне навчання молоді; соціальна реклама послуг суб'єктів соціальної роботи; правова освіта дітей та молоді і членів їх сімей з проблем насильства в сім'ї; допомога дітям та молоді у виборі професії, працевлаштуванні; організації волонтерського руху; організація сімейного дозвілля та відпочинку.

¹⁵ Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" від 21 серпня 2001 року [№ 2558-VIII](#) [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

Загалом визначають наступні форми запобіжних заходів проти насильства на дітьми: первинні, вторинні та третинні.

Змістом первинної соціальної профілактики насильства є: надання інформації про насильство батькам, дітям, молоді, вчителям; вивчення правових норм стосовно поведінки в реальних життєвих ситуаціях, які можуть призвести до насильства; показ зразків застосування життєвих умінь та навичок щодо спілкування, знайомства, відпочинку, вибору життєвого шляху; підтримка творчої, інтелектуальної, громадської діяльності, організація сімейного дозвілля¹⁶.

¹⁶ Запобігання та протидія насильству в сім'ї : методичні рекомендації для соціальних працівників. - К.: ДЦССМ, 2004. - 192 с.

Методами первинної соціальної профілактики насильства є: інформування, приклад, переконання, навіювання, робота в громаді, мікросередовищі, сім'ї. У первинній соціальній профілактиці доцільно використовувати технологію "рівний - рівному", критичного мислення.

Вторинна соціальна профілактика застосовується до тих сімей, де зафіксовано чи спостерігається жорстоке ставлення до дітей, членів родини, домашніх тварин. Це цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поведінки з дітьми, формування гуманного ставлення дорослих до дітей, життєвих умінь та навичок у дорослих та дітей, роз'яснення сутності і відповідальності за жорстоке ставлення до дитини¹⁷. Вона передбачає своєчасне виявлення таких осіб і надання їм психосоціальної підтримки і допомоги у напрямках: формування знань, життєвих умінь і навичок, необхідних для самозахисту від насильників; формування поняття про установи та організації, які допомагають потерпілим від насильства; зміна ставлення молодої особи до себе, свого місця у суспільстві, усвідомлення нею цінності свого життя і своєї ролі в ньому, а батьків - до дитини як суб'єкта власного життя.

¹⁷ Психосоціальна допомога в роботі з кризовою особистістю : навчальний посібник / наук. ред. та керівник проблем. групи - Л.М. Вольнова. - К., 2012. - 275 с.

Основними методами в третинній профілактиці насильства є: робота в конкретному випадку, рефлексія ситуації та індивідуального розвитку, переключення і перенавчання, створення виховних ситуацій, показ перспективи, реконструкція характеру, заохочення, інформування, переконання, включення в різноманітні види діяльності і позитивно соціалізуюче середовище. У третинній профілактиці доцільно використовувати технології особистісно-орієнтованого соціального навчання, педагогічної підтримки, педагогіки суспільства, "зміцнення сім'ї".

Третинна профілактика проводиться з тими, хто постраждав від жорстокого ставлення, з метою навчання самозахисту; з тими, хто здійснює таку поведінку - як соціальне навчання і контроль, що є умовою збереження сім'ї, залишення батьківських прав тощо).

Соціально-профілактична робота з батьками щодо жорстокого ставлення до дітей складається з: батьківської просвіти (права та потреби дітей, права та обов'язки батьків щодо дітей, особливості розвитку дітей, родинного виховання, жорстоке ставлення до дітей і насильство в сім'ї - його сутність, наслідки, відповідальність); формування толерантності, життєвих сімейних умінь і навичок (комунікативних, прийняття рішень, прогнозування, управління собою).

Під час цієї роботи передбачається здійснення емоційного супроводу: підбадьорювати, мотивувати, наполягати, цікавитися станом справ дитини і батьків, підкреслювати віру в існування ресурсів сім'ї, повагу до членів сім'ї; надавати поради для поточної підтримки дитини в мікросередовищі, виявлення змін у її стані.

Зміст соціально-профілактичної роботи з педагогами закладів освіти в аспекті протидії жорстокому ставленню до дітей передбачає:

- учительську просвіту про права та потреби дітей, відповідальність вчителів за дітей; взаємодію вчителя з сім'єю учня; права, обов'язки і відповідальність батьків за дітей; сутність жорстокого ставлення до дітей, насильства щодо дітей в сім'ї та школі, відповідальність за них; професійну педагогічну етику, взаємодію суб'єктів захисту прав дітей;

- формування у вчителів умінь і навичок розпізнавати і виявляти жорстоке ставлення до дітей/насильство, толерантного ставлення до дітей з різних сімей, комунікативних умінь спілкування, майстерності управління собою і ситуацією, розв'язання конфліктів раціональним способом (тренінги, семінари, рольові та ділові ігри);

- усунення феномену професійного вигорання (навчання та організація правильного режиму роботи, сприяння професійного зростання, психотерапевтичні сеанси, консультації психолога, покращення психологічного клімату в колективі, створення кімнати емоційного розвантаження)¹⁸.

Спеціальні заходи з попередження домашнього насильства

Розділ V Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" приводить чотири види спеціальних заходів з попередження насильства:

1. Терміновий заборонний припис стосовно кривдника (ст. 25 Закону) - вноситься кривднику уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України у разі існування безпосередньої загрози життю чи здоров'ю постраждалої особи з метою негайного припинення домашнього насильства, недопущення його продовження чи повторного вчинення.

Терміновий заборонний припис може містити такі заходи:

- 1) зобов'язання залишити місце проживання (перебування) постраждалої особи;
- 2) заборона на вхід та перебування в місці проживання (перебування) постраждалої особи;
- 3) заборона в будь-який спосіб контактувати з постраждалою особою.

Під час вирішення питання про винесення термінового заборонного припису пріоритет надається безпеці постраждалої особи. Зазначена вимога поширюється також на місце спільного проживання (перебування) постраждалої особи та кривдника незалежно від їхніх майнових прав на відповідне житлове приміщення.

Працівники уповноваженого підрозділу органів Національної поліції України можуть у встановленому законом порядку застосовувати поліцейські заходи примусу для виселення з житлового приміщення кривдника, якщо терміновий заборонний припис передбачає зобов'язання залишити місце проживання (перебування) постраждалої особи, а кривдник відмовляється добровільно його залишити.

Терміновий заборонний припис вноситься за заявою постраждалої особи, а також за власною ініціативою працівником уповноваженого підрозділу органів Національної поліції України за результатами оцінки ризиків.

Терміновий заборонний припис вноситься в порядку, затвердженому Міністерством внутрішніх справ України строком до 10 діб. Та не може бути винесеним кривднику, якщо це особа, яка на день винесення припису не досягла вісімнадцятирічного віку.

Обмежувальний припис стосовно кривдника (ст. 26 Закону) - це один чи декілька таких заходів тимчасового обмеження прав кривдника або покладення на нього обов'язків:

- 1) заборона перебувати в місці спільного проживання (перебування) з постраждалою особою;
- 2) усунення перешкод у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю постраждалої особи;
- 3) обмеження спілкування з постраждалою дитиною;
- 4) заборона наближатися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалою особою;
- 5) заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслідувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею;
- 6) заборона вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб.

Рішення про видачу обмежувального припису або про відмову у видачі обмежувального припису приймається на підставі оцінки ризиків. Разом з тим він не може містити заходів, що обмежують право проживання чи перебування кривдника у місці свого постійного проживання

(перебування), якщо кривдником є особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку на день видачі такого припису.

Обмежувальний припис видається на строк від одного до шести місяців.

Порядок видачі судом обмежувального припису визначається [Цивільним процесуальним кодексом України](#).

Постраждала особа може вимагати від кривдника компенсації її витрат на лікування, отримання консультацій або на оренду житла, яке вона винаймає (винаймала) з метою запобігання вчиненню стосовно неї домашнього насильства, а також періодичних витрат на її утримання, утримання дітей чи інших членів сім'ї, які перебувають (перебували) на утриманні кривдника, у порядку, передбаченому законодавством.

У разі порушення кримінального провадження у зв'язку з вчиненням домашнього насильства перелік заходів щодо тимчасового обмеження прав або покладення обов'язків на особу, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, або визнана винною у його вчиненні, а також порядок застосування таких заходів визначаються [Кримінальним кодексом України](#) та [Кримінальним процесуальним кодексом України](#).

2. Взяття на профілактичний облік кривдників та проведення з ними профілактичної роботи (ст. 27 Закону)

Уповноважений підрозділ органу Національної поліції України бере на профілактичний облік кривдника з моменту виявлення факту вчинення ним домашнього насильства на встановлений законодавством строк і проводить з ним профілактичну роботу.

Зняття кривдника з профілактичного обліку здійснюється уповноваженим підрозділом органу Національної поліції України, який взяв його на профілактичний облік, автоматично після завершення встановленого строку, якщо інше не передбачено законодавством.

Порядок взяття на профілактичний облік, проведення профілактичної роботи та зняття з профілактичного обліку кривдника затверджується Міністерством внутрішніх справ України.

3. Направлення кривдника на проходження програми для кривдників (ст. 28 Закону)

Суб'єктами, відповідальними за виконання програм для кривдників, є місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Виконання програм для кривдників стосовно дітей-кривдників здійснюється з урахуванням вікових та психологічних особливостей дітей.

З метою запобігання повторному вчиненню домашнього насильства та забезпечення виконання програми для кривдника дитину-кривдника може бути тимчасово влаштовано до родичів, у сім'ю патронатного вихователя або до установи для дітей незалежно від форми власності та підпорядкування, в яких створені належні умови для проживання, виховання, навчання та реабілітації дитини відповідно до її потреб.

Виконання програм для кривдників забезпечують фахівці, які пройшли відповідне навчання.

Кривдника може бути направлено судом на проходження програми для кривдників на строк від трьох місяців до одного року у випадках, передбачених законодавством. При цьому кривдник повинен мати можливість відвідувати програму для кривдників за власною ініціативою на добровільній основі.

У разі неявки кривдника для проходження програми для кривдників або ухилення від проходження програми без поважних причин суб'єкти, відповідальні за виконання програм для кривдників, надають протягом трьох робочих днів письмове повідомлення про це уповноваженому підрозділу органів Національної поліції України для вжиття заходів.

Притягнення кривдника до відповідальності за непроходження програми для кривдників не звільняє його від обов'язку пройти таку програму.

У разі притягнення кривдника, зокрема дитини-кривдника, до кримінальної відповідальності судом на нього може бути покладено обов'язок пройти пробаційну програму відповідно до [пункту 4](#) частини другої статті 76 Кримінального кодексу України.

5.2. Інформаційно-просвітницька, профілактична та методична робота щодо формування ненасильницьких моделей поведінки серед дітей та молоді

Просвітницька та профілактична робота серед здобувачів освіти

Одним із найважливіших напрямів профілактичної діяльності, спрямованої на протидію насильству є просвітницька робота серед дітей та молоді, яку проводять фахівці психологічної служби.

З метою профілактики насильства та надання допомоги учасникам конфліктних ситуацій фахівці служби:

- аналізують соціально-психологічний клімат в освітньому закладі в цілому і окремих класах (групах), дають рекомендації щодо його поліпшення та сприяють класним керівникам, іншим співробітникам освітнього закладу, учням та батькам в його поліпшенні;

- розпізнають в учнів і працівників закладу освіти проблеми в міжособистісному спілкуванні, адаптації до колективу, передумови до насильницької поведінки або віктимізації і надають їм своєчасну соціально-психологічну допомогу;

- здійснюють систематичне спостереження за учнями з особливими освітніми потребами, особливостями розвитку та поведінки і іншими учнями, у яких більш високий ризик стати жертвою насильства і дискримінації, а також за учнями, що знаходяться на внутрішкільному обліку через порушення дисципліни або вчинення актів насильства; надають їм, їхнім батькам і класним керівникам необхідну консультативну допомогу;

- консультують педагогів, інших співробітників освітньої установи, учнів і їх батьків з питань запобігання агресивної поведінки, вирішення конфліктних ситуацій та надають необхідну психологічну та соціальну допомогу;

- проводять з працівниками освітнього закладу, учнями та їх батьками спеціальні заняття і тренінги з розвитку навичок спілкування, вирішення конфліктів, керування емоціями і подолання стресових ситуацій;

- беруть участь в розборі випадків насильства, оцінюють психологічний стан жертви, кривдника і свідків, і надають їм необхідну соціально-психологічну допомогу; у разі наявності показань рекомендують звернутися за професійною психологічною і соціальною допомогою та реабілітацією до відповідних установ;

- взаємодіють з фахівцями соціальних служб, центрів соціальної допомоги сім'ї та дітям, реабілітаційних центрів, медичних служб для надання допомоги постраждалим від насильства та іншим учасникам конфліктних ситуацій.

Одним із важливих заходів профілактики насильства в освітньому середовищі є формування у здобувачів освіти умінь і навичок розвитку і підтримки здорових міжособистісних відносин. Для цього до освітнього плану закладу освіти необхідно включити програми, які навчають дітей навичкам керування своєю поведінкою, шанобливого ставлення до однолітків і дорослих, конструктивного вирішення конфліктів, самостійного прийняття рішень. Важливо, щоб у рамках таких програм також обговорювалися питання, пов'язані з сексуальним і репродуктивним здоров'ям і поведінкою. Подібні програми допомагають учням засвоювати загальнолюдські цінності, вчитися поважати права і гідність людини, гендерну рівність і різноманіття, формуватися як особистість, підвищувати самоповагу і зміцнювати самооцінку.

Такі програми слід:

- розробляти за участю різних фахівців у галузі дитячої підліткової психології, педагогіки, права та ін;

- складати з урахуванням реальних потреб учнів, їх вікових особливостей і пізнавальних можливостей;

- засновувати на принципі цілеспрямованого формування поведінкових установок, що враховують ключові пізнавальні, соціально-психологічні та індивідуально-особистісні чинники зміни поведінки.

У цих програмах необхідно:

- використовувати ціннісно-мотиваційний підхід, щоб актуалізувати в учнів цінність здорових міжособистісних відносин без насильства і дискримінації;

- активно залучати учнів до обговорення і зміни гендерних стереотипів і норм, які підживлюють гендерне насильство;

- застосовувати інтерактивні методи навчання для активного залучення учнів в освітній процес;

- враховувати вплив навколишнього соціального середовища, поширені в суспільстві стереотипи (в тому числі гендерні), соціокультурні особливості і національні традиції, існуючі моделі поведінки дорослих, дітей та підлітків;

- розглядати приклади ситуацій, пов'язаних з проявом насильства, способи попередження таких ситуацій і виходу з них;

- враховувати рівень професійної підготовки педагогів і ресурсні можливості закладу освіти.

Під час проведення освітніх занять необхідно створити психологічно комфортну і безпечну атмосферу, щоб зміст обговорень, висловлювань ставав особистісно прийнятним, ціннісним для кожного з учасників. Це досягається шляхом використання таких методів навчання, за яких педагог виступає в ролі модератора і, не пропонуючи готових рішень та оцінювання, спонукає учнів до самостійного визначення свого ставлення до різних життєвих ситуацій і вибудовування моделі поведінки.

Для проведення планомірної та систематичної роботи щодо ознайомлення здобувачів освіти зі своїми правами, для уникнення ситуацій їх порушення, для можливості захисту, відновлення порушених прав, поваги прав інших людей, сприяння формуванню високого рівня правової культури рекомендуємо використовувати такі інноваційні заходи з орієнтовною тематикою:

- **Тренінги, заняття з елементами тренінгу** - це особлива інтерактивна форма навчання, під час якої людина максимально оволодіває новими знаннями, отримує нові навички, переглядає власні цінності та пріоритети, коригує, удосконалює та розвиває певні якості та властивості своєї особистості, обирає для себе такі форми та методи поведінки, які відповідають саме її ситуації та індивідуальності, за темами: "Стоп жорстокому поводженню з дітьми", "Насилля в сім'ї - актуальна проблема сучасного суспільства", "Торгівля людьми - як уберегтися від небезпеки", "Захисти дітей від насильства та жорстокого поводження", "Попередження насильства в сім'ї", "Відкрите та ефективне спілкування. Попередження жорстокого поводження та насильства в сім'ї та молодіжному середовищі".

- **Форум-театри** - це методика інтерактивної роботи, направлена на вирішення соціальних проблем, коли глядач перетворюється з пасивного на активного співучасника всього, що відбувається, за темами: "Стоп насиллю в сім'ї", "Я - підліток".

- **Мозковий штурм, брейн-стормінг** - це один із найпопулярніших методів навчання і групової роботи, метод висування творчих ідей у процесі розв'язування проблеми, сеанси якого стимулюють творче мислення, за темами: "Зупинка під назвою життя", "Обережно! Небезпека у соціальних мережах".

- **Робота в малих групах** дає змогу учням набути навичок, необхідних для спілкування та співпраці. Вона стимулює роботу в команді. Ідеї, вироблені в групі, допомагають учасникам бути корисним одне одному. Висловлювання думок допомагає їм відчувати особисті можливості та зміцнити їх, за темами: "Гендерна політика. Рівні права, рівні можливості", "Батьківське щастя: виховання без насильства", "Насильство та його види".

- **Печа-куча** - це методологія презентації коротких доповідей, спеціально обмежених за формою і тривалістю, на неформальних конференціях, за темами: "Насильство в сім'ї. Гендерне насильство", "Безконфліктне спілкування з однокласниками".
- **Аналіз правових ситуацій** - форма роботи, спрямована на традиційне розв'язування задач за заданою проблемою, за темами: "Вчимося протидіяти насиллю", "Скажемо "ні" насильству в шкільному колективі", "Підвищення рівня обізнаності населення щодо сімейного насилля. Нетерпиме ставлення до насильства".
- **Дискусії, дискусійні платформи** - це форми колективного обговорення, мета яких виявити істину або знайти правильний розв'язок порушеного питання через висловлення власних міркувань та зіставлення поглядів опонентів на проблему. Під час такого обговорення виявляються різні позиції, озвучуються протилежні думки, а емоційно інтелектуальний стимул підштовхує до активного мислення, за темами: "Гендерна нерівність та протидія насильству", "Насильство над жінкою в світовій класиці", "Світ без насильства".
- **Дебати** - чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами з актуальної теми: "Я проти насильства", "Що я знаю про насильство?".
- **Рольові ігри** - розігрування правової ситуації у ролях. Мета розігрування правової ситуації, за ролями - визначити ставлення до конкретної життєвої ситуації, набути досвіду шляхом гри. Ігри за темами: "Як не стати жертвою насильства", "Батьківське щастя: виховання без насильства" та ін.
- **Відеолекторії** - одна з нових форм роботи, що являє собою перегляд та створення фільмів, відеороликів та соціальної реклами, за тематикою: "Жертва", "Якщо я не повернусь", "Домашнє насильство", "Про права людини та правозахисну діяльність в Україні", "Чи знаєш ти права людини?", "Що таке насилля?", "Толерантність" "Відповідальне батьківство", "Мій дім - моя фортеця", "Яку поведінку вважати насильницькою?", "Домашнє насильство - це як?".
- **Виставки плакатів, фоторобіт, конкурси малюнків, соціальних роликів, арт-інсталяції, марафони листів дітей до батьків**, за темами: "Мій улюблений світ - без насильства", "Життя без загроз", "Я проти насилля", "Світ без насильства", "Права дитини в малюнках".
- **Флешмоб** - це несподівана поява групи людей в заздалегідь запланованому місці. Після закінчення запланованої акції її учасники розчиняються в натовпі перехожих людей, що і викликає ефект раптовості, за темою: "Я проти насильства".
- **Воркшоп** - це колективний освітній захід, учасники якого отримують нові знання та навички в процесі динамічної групової роботи, за темами: "Кодекс справжнього чоловіка", "Вчимося володіти емоціями", "Вчимося спілкуванню".
- **Ток-шоу** - отримання навичок публічного виступу та дискутування. У дискусії за цим методом бере участь уся аудиторія, за темами: "Попередження насильства, жорстокості у сім'ї та дитячому колективі", "Дитинство без насильства", "Почуйте серцем голос дитини", "Дитина - основа родини", "Стоп насильству".
- **Прес-конференція** - метод передбачає отримання навичок публічного виступу та дискутування. Прес-конференція більше орієнтована на протиборство двох сторін: "господарів" та "запрошеної публіки", - адже останні мають на меті довести слабку компетентність "господарів конференції", пропонуючи до їх уваги провокуючі питання, за темами: "Попередження насильства, жорстокості у сім'ї та дитячому колективі", "Дитинство без насильства", "Почуйте серцем голос дитини", "Дитина - основа родини", "Стоп насильству".
- **Переговори** - метод застосовується для усвідомлення процедури та формування світоглядних переконань учасників у цивілізованому варіанті вирішення спорів, за темами: "Приклади насилля - вплив фільмів на психіку людини", "Прояви жорстокості до дітей як соціальна проблема".
- **Мікрофон** - метод надає можливість кожному сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку чи позицію, за темами: "Проблема жорстокого поводження в сім'ї та шляхи їх вирішення", "Виявлення жертв насильства", "Ознаки дитини, що зазнала насильства", "Види насильства та методи боротьби з ним", "Що робити коли Ви постраждали від насильницьких дій?".

- **Бібліомікси** - тематичний бібліографічний огляд, до якого включають різноманітні бібліотечні документи: книги, періодичні видання, відео-, кіно-, фоно-, фотодокументи, електронні видання, плакати, посилання на інформаційні ресурси тощо, за темами: "Насильство у сім'ї", "Толерантне ставлення до осіб, що постраждали від домашнього насильства", "Сучасна щаслива сім'я".

- **Каравани історій** з проблеми насильства - захід, що складається з цікавих історій, пов'язаних з найвідомішими людьми, історичними місцями, традиціями і подіями.

- **Квести** (від англійського guest - "пошук") - ігрова форма групового виконання задалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями. Мета гри - "розшифрувати" певне місце на обумовленій території (скажімо, на вулицях міста, шкільному подвір'ї чи в музейній залі), виконати на цьому місці певні дії або отримати підказку (інструкцію, код) до виконання наступного завдання, за темою "Профілактика насильства".

- **Тематичні просвітницькі тижні, акції** - заходи соціального спрямування, метою яких є виховання відповідального ставлення учнів до власного життя із залученням якнайбільшої кількості учасників, за темами: "Не будь байдужим", "16 днів проти насильства".

- **Велнес-тренінги** (англ. be well - гарне почуття) - захід спрямований на популяризацію здорового способу життя, за темами: "Здорова родина - здоровий Я", "Найцінніший дар життя".

- **Геокешинг** (geocaching від грец. geo- земля та англ. cache - схов) - гра із застосуванням GPS, яка полягає у знаходженні схову, створених іншими учасниками гри. Основна ідея полягає в тому, що одні гравці готують схов, за допомогою GPS визначають його географічні координати та повідомляють про них в Інтернеті. Інші гравці використовують ці координати і свої GPS-приймачі для пошуку схову, за темою: "Допоможи ближньому".

- **Коворкінг** (англ. Co-working - спільно працювати) - це модель організації роботи, що характеризується гнучкою організацією робочого простору і прагненням до формування єдиної спільноти та внутрішньої культури учасників, які мають можливість спілкуватися, обмінюватися ідеями та допомагати один одному, за темою: "Як безпечно відстояти свої права".

- **Флешбек** (англ. Flashback - спогад, зворотний кадр) - прийом, за допомогою якого можна підтримувати рівень інтересу до гри, інструмент для більш повного розкриття характеру і мотивації учасників, за темою: "Історії з минулого".

- **Шкільні медіації, медіації однолітків** - альтернативна форма вирішення конфліктів за участю третьої нейтральної сторони - медіатора, який допомагає сторонам дійти взаємоприйнятого рішення у конфлікті.

- **Методичні брифінги** - короткі публічні виступи, на яких учасники певних подій або заходів надають інформацію про поточний перебіг справ, позиції сторін, повідомляють раніше невідомі деталі та відповідають на питання.

- **Круглі столи, семінарські заняття, конференції**, за темами: "Обери життя без насильства і агресії" "Робота "Гарячої лінії" з питань протидії насильства".

- **Соціальні диктанти з творчими завданнями** - унікальні заходи, призначення яких дослідити рівень правової грамотності учасників.

- **Сімейні журнали** про права людини та дитини, на шпальтах яких розміщуються матеріали, які б сприяли зміні стереотипів ставлення до дитини у сім'ї, вирішенню питань про узгодження стосунків між дорослими та дітьми в їх русі до демократичних засад мислення та поведінки.

- **Оформлення тематичних полиць**, щодо попередження насильства в сім'ї та заходів протидії торгівлі людьми, за темами: "Як допомогти, коли тебе про це не просять", "Як володіти собою", "Поради з безпечної поведінки", "Якщо ти зіткнувся з ситуацією насильства", "День проти насильства", "Права дитини", "Інформаційний вплив на молодь", "День проти насильства", "Як долати конфлікти", "Заповіді успішних батьків".

• **Організація консультативних пунктів**, де всі учасники освітнього процесу можуть отримати консультації практичного психолога, соціального педагога, юриста, де можна провести зустрічі з фахівцями, які здійснюють супровід постраждалих від насильства.

Такі колективні форми й методи освітньої роботи охоплюють одночасно велику кількість підлітків та молоді, сприяють створенню позитивного настрою.

Напрями діяльності з дітьми з проявами агресивної поведінки

На думку фахівців роботу з дітьми з проявами агресивної поведінки потрібно спрямовувати на:

- розвиток соціальної компетенції, емоційного інтелекту;
- подолання егоцентризму (характерної риси агресорів);
- розвиток стійкого і виразного інтересу до якого-небудь виду діяльності;
- виховання вольових рис характеру (уміння доводити справу до кінця, досягати поставленої мети, уміння стримувати себе, зокрема в конфліктній ситуації);
- перенаправлення енергії на соціальну роботу і культурну творчість (сублімація): конструювання, моделювання, випалювання, різьба по дереву, витинання, вишивання, спорт тощо.

Не слід молоді із вираженою агресивністю доручати керівництво однолітками чи молодшими дітьми - це може спровокувати прояви жорстокості. Так званих агресорів треба вчити аналізувати свої почуття і почуття інших людей, також вчити з розумінням ставитися до індивідуальних відмінностей у різних людей, вчити справлятися з міжособистісними проблемами цивілізованим шляхом.

Рекомендації щодо організації роботи з попередження насильства серед неповнолітніх

У закладі освіти необхідно розробити план дій з профілактики насильства серед неповнолітніх та запровадити систему постійного відслідковування випадків насильства серед дітей та учнівської молоді, виявлення дітей-агресорів.

Фахівці психологічної служби повинні організувати системну профілактичну роботу з дітьми, що мають схильність до насильства. За необхідності залучати до цієї роботи фахівців служби у справах дітей та правоохоронних органів.

Важливо не залишати поза увагою батьків таких дітей. Також потрібна робота з класними колективами, яка має плануватися і реалізовуватися згідно із загальною програмою надання соціально-педагогічної та психологічної допомоги дитині-агресору та дітям, які постраждали від її дій.

Робота психологічної служби закладу освіти з попередження насильства серед дітей та учнівської молоді повинна бути спрямована на:

- проведення заходів з профілактики негативних звичок, жорстокої та протиправної поведінки серед неповнолітніх;
- здійснення, спільно з центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, соціального інспектування сімей, у яких батьки схильні до недбалого ставлення до дітей;
- створення на базі закладів освіти консультативних пунктів для учнів, батьків та вчителів, де можна отримати консультацію психолога, соціального педагога та юриста;
- проведення групових тренінгів та індивідуальної роботи з молоддю у наданні допомоги щодо вирішення особистих проблем;
- наповнення змістом з урахуванням останніх досягнень у педагогіці та психології просвітницької роботи (проведення виховних годин);
- залучення батьків до профілактичної роботи. Через батьків можна доносити до дітей інформацію про загальні способи попередження ситуацій насильства та наявні форми допомоги, які дитина може отримати на базі закладу освіти. Це особливо стосується дітей молодшого віку.

Не слід дітям із вираженою агресивністю доручати керівництво однолітками чи молодшими дітьми - це може спровокувати прояви жорстокості.

Однією з можливих форм роботи, спрямованої на профілактику насильства у закладі освіти, може бути шкільна медіація - вирішення конфліктних ситуацій примиренням сторін через знаходження оптимального варіанта вирішення проблеми, що задовольняє обидві сторони, за взаємного бажання сторін знайти вихід із ситуації.

Профілактична робота з батьківською громадськістю

Педагогічний колектив повинен надавати батькам інформаційну підтримку, навчати і консультувати їх з питань виховання дітей без застосування насильства і розвитку у них особистісних і соціальних (життєвих) навичок з метою профілактики насильницької або віктимної поведінки.

До того ж можна використовувати такі форми роботи з батьками, як: батьківсько-вчительська конференція, сімейний клуб, конференція батьків (матерів), тренінги з проблем виховання дітей, конкурси на кращого з батьків або сім'ю, спільні творчі та спортивні заходи (свята, фестивалі, походи, спортивні змагання) та ін.

Також робота з батьківською громадськістю передбачає використання як просвітницьких форм і методів роботи, так і практичних занять, наприклад:

1) батьківські збори - робота з колективом батьків. Це форма організації спільної діяльності батьків, учителів, практичного психолога та соціального педагога, яка передбачає їх спілкування щоб, обговорити актуальні питання навчання і виховання, ухвалення рішень;

2) консультації - форма роботи з батьками, яка передбачає надання фахівцями психологічної служби допомоги батькам із різних проблем родинного виховання;

3) педагогічний консиліум - форма спілкування учнів, учителів, фахівців психологічної служби закладу освіти та батьків, метою якої є: цілісне, різнобічне вивчення особистості учня, вироблення єдиної педагогічної позиції; визначення головних напрямів удосконалення виховного процесу зусиллями вчителів, батьків, самого учня; тренінги спілкування, методики оволодіння аутотренінгом;

4) лекція - послідовний монологічний виклад узагальнених знань (лекція-інструктаж, лекція-показ, лекція-репортаж, науково-популярна);

5) семінар - активна форма просвіти батьків. Передбачає попередню самостійну роботу батьків і вчителів з вивчення літератури, підготовка виступів, доповідей, тез, запитань.

Поряд з груповими формами роботи учителі можуть використовувати також і індивідуальні форми спілкування з батьками, такі як консультація, бесіда, телефонна розмова, відвідування сім'ї, спільна зустріч з батьками і фахівцями (психологом, соціальним педагогом, медичним працівником, уповноваженим з прав дитини).

На допомогу батькам можна підготувати інформаційні матеріали:

- сформувати тематичну бібліотеку книг, посібників, відеофільмів, нормативних документів закладу освіти з питань профілактики насильства;

- підготувати пам'ятки щодо безконфліктного спілкування з дітьми, визначення ознак насильства і знущань над дитиною та її агресивної поведінки;

- скласти буклети з алгоритмами дій в разі порушення прав дитини або вчинення насильства щодо неї в закладі освіти та контактними даними організацій, куди можна звернутися за допомогою.

Під час підготовки до зустрічей з батьками можна використати орієнтовні тематики питань для обговорення (теми для обговорення з батьками вибираються відповідно з віком учнів. Залежно від цього одні і ті ж питання можуть розглядатися в різному обсязі і контексті).

Орієнтовна тематика питань для обговорення:

Загальне уявлення про насильство, його види та форми прояву:

- Фізичне і психологічне насильство, дискримінація: як вони проявляються і як їм протистояти.
- Вимагання, булінг і кібербулінг: як вони проявляються і як їм протистояти.
- Гендерне та сексуальне насильство: як вони проявляються і як їм протистояти.
- Нехтування основними потребами дитини (підлітка) і як цього не допустити.
- Насильство вдома і в закладі освіти.
- Наслідки насильства, його вплив на психічне і фізичне здоров'я, і соціалізацію, навчання дитини (підлітка).
- Причини і фактори насильства. Моделювання ситуацій, що викликають насильство.

Протидія насильству в закладі освіти:

- Політика закладу освіти щодо насильства, роль батьків у її реалізації.
- Правила поведінки здобувачів освіти та працівників закладу освіти.
- Створення і збереження безпечного і психологічно комфортного середовища в закладі освіти.

Виховання дитини (підлітка):

- Стилі сімейного виховання та їх вплив на розвиток, формування характеру, соціалізацію дитини (підлітка) і успіхи у навчанні.
- Як любити дитину (підлітка).
- Як критикувати дитину (підлітка) і не приклеювати ярлики.
- Як навчити дитину правилам спілкування і взаємодії.
- Як навчити дитину (підлітка) керувати почуттями та емоціями.
- Як поговорити з дитиною (підлітком) про шкільне життя.
- Як допомогти дитині (підлітку) у виборі друзів.
- Як будувати і підтримувати відносини з однолітками.
- Як реагувати на насильство і вести себе в конфліктних ситуаціях.
- Як допомогти дитині (підлітку) стати впевненішим.
- Гендерне виховання: гендер і стать, гендерні ролі, стереотипи, гендерна рівність. Формування культури гендерних відносин.
- Сексуальне виховання: сексуальні та репродуктивні права, розвиток і підтримка здорових взаємин.

Виявлення негараздів та допомога дитині (підлітку) в конфліктній ситуації:

- Ознаки (симптоми) насильства щодо дитини (підлітка) та агресивної поведінки.
- Дії батьків у випадку вчинення насильства стосовно дитини (підлітка) або порушення її/його прав в закладі освіти.
- Куди можна звернутися за допомогою дитині (підлітку), яка/який пережила/в насильство або у разі порушення її/його прав.
- Батьківський досвід профілактики насильства та допомоги дітям (підліткам), які зіткнулися з насильством.

За дотримання законодавства щодо захисту прав неповнолітніх у закладі освіти відповідальність несе керівник. Тому в кожному закладі освіти повинно бути проведено оцінювання службових приміщень (роздягальні, душові кабінки, туалетні кімнати) та шкільного подвір'я на

предмет небезпеки (тобто переглянути, у яких з них діти та підлітки можуть бути ізольованими та травмованими).

З метою профілактики випадків насильства необхідно посилити контроль за чергуванням вчителів на перервах. Адже учні всіх вікових категорій не повинні залишатися без нагляду дорослих.

Профілактична робота з педагогічним колективом

Одночасно робота з профілактики насильства повинна проводитися з педагогічними працівниками та батьківською громадськістю.

Для роботи з педагогічним колективом психологам, соціальним педагогам необхідно брати участь у роботі тематичних педагогічних нарад, на яких робити повідомлення про інноваційні технології навчально-виховного процесу, інтегрування в педагогічну практику останніх досягнень педагогіки та психології з питань навчання та виховання учнів різних вікових категорій, проводити психологічний супровід молодих вчителів, а також роботу з профілактики емоційного вигорання.

Для ефективної протидії насильству керівники, педагогічні працівники закладу освіти повинні володіти інформацією про насильство в освітньому середовищі, знати його причини, форми прояву і наслідки, розуміти важливість своєї особистої участі і міру відповідальності у вирішенні проблеми насильства в закладі освіти та мати необхідні для цього інструменти - посадові інструкції, алгоритми дій, технології ведення випадку від виявлення і реєстрації до надання допомоги.

Ефективній роботі щодо протидії насильству будуть сприяти проведення:

- психологічних студій з педагогічними колективами, спрямованих на пошук ефективних методик роботи з учнями, для формування в них небайдужого ставлення до осіб, які постраждали від насильства;
- семінарів-практикумів, методичних об'єднань, круглих столів, тренінгів, лекцій, конференцій, бесід з питань нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до осіб, які постраждали від домашнього насильства на орієнтовні теми: "Я, мої права та обов'язки", "Життєві цінності", "Формування життєвої компетентності", "Що таке насильство? Як себе захистити?", "Комунікативна культура", "Агресивна поведінка, її причини і наслідки", "Конфлікти в учнівському середовищі: причини виникнення, шляхи запобігання та розв'язання", "Як навчитися бути асертивним/асертивною", "Вчимося протистояти впливу", "Складні обставини в житті людини: як пережити?", "Запобігання та профілактика стресів", "Права людини у контексті запобігання та протидії домашньому насильству", "Взаємодія суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству", "Базові навички медіатора шкільної служби порозуміння" тощо;
- масових заходів в рамках акції "16 днів проти насильства": конкурси плакатів та колажів на тему: "Світ без насильства", виставки та презентації творчих робіт учнів на тему: "Суспільство проти насильства", флешмоб "Ми - проти насильства!" тощо;
- проведення соціально-психологічних досліджень серед здобувачів освіти з метою вивчення проблем підліткового насильства та розробка рекомендацій для попередження фактів психологічного розладу, агресивності та жорстокості серед неповнолітніх;
- надання консультаційної допомоги педагогічним працівникам із питань запобігання і протидії насильству;
- розповсюдження інформаційних буклетів "Насильство над дитиною: причини і наслідки", "Як виховувати дитину без покарань", "Чому батьки чинять насильство?", "Виховуємо прикладом", "Виховання дитини: як вибрати оптимальний стиль?", експертизованих відеороликів та відеофільмів тощо;
- використання емпатійного спілкування у подоланні конфліктів та впровадження відновних практик для вирішення конфліктних ситуацій в учнівському середовищі;

- організація діяльності шкільних служб порозуміння, роботи з ведення "Живих журналів" (блогів) з питань профілактики домашнього насильства; роботи "Скриньок довіри" та опрацювання запитів учасників освітнього процесу, у тому числі щодо проблеми домашнього насильства;

- систематичне ознайомлення педагогічних працівників з алгоритмом дій у випадку виявлення домашнього насильства або загрози вчинення насильства щодо дітей;

- напрацювання напрямів розв'язання проблем, пов'язаних із формуванням у здобувачів освіти нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до осіб, які постраждали від домашнього насильства, під час роботи інтервізійних груп практичних психологів та соціальних педагогів;

- висвітлення теми в інтернет-джерелах (на власних сайтах, блогах);

- використання теорії "розбитих вікон" (відповідно до якої, якщо хтось розбив скло в будинку і ніхто не вставив нове, то незабаром жодного цілого вікна в цьому будинку не залишиться, а потім почнеться мародерство. Іншими словами, явні ознаки безладу й недотримання людьми прийнятих норм поведінки провокують оточуючих теж забути про правила) не залишати в шкільному середовищі без уваги навіть найменші ознаки неповаги до іншого з боку учнів, учителів, батьків.

Крім того, важливо, щоб у педагогічному колективі були актуалізовані особистісні установки на безконфліктну поведінку і конструктивне спілкування з учнями та колегами, була сформована мотивація не залишати без уваги прояви насильства, негайно втручатися для їх припинення і надавати допомогу залученим сторонам.

Формування професійної готовності до такої діяльності забезпечується спеціальною підготовкою майбутніх учителів у закладах вищої освіти і через систему перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Також питання щодо запобігання насильству та дискримінації можуть вивчатися в рамках інших курсів у вигляді окремих тематичних модулів.

Навчання педагогічних працівників з проблематики насильства не обмежується проведенням лише одного семінару або тренінгу. Це систематична робота з урахуванням ситуації, що складається в освітній установі. Підвищення компетенцій працівників із питань профілактики насильства та їх залучення до обговорення цієї проблеми може здійснюватися не тільки в рамках спеціально організованих навчальних занять, але й під час проведення робочих нарад, засідань педагогічних ради, ради з профілактики, розбору конкретних випадків та аналізу ефективності вжитих заходів.

Наразі в закладах післядипломної педагогічної освіти впроваджені курси (спецкурси) спрямовані на профілактику проявів насильства та конфліктів серед дітей, над дітьми в суспільстві та в шкільному середовищі, на запровадження медіації та відновних практик у закладах освіти, які схвалені відповідними вченими радами та науково-методичними комісіями.

Тематичні курси підвищення кваліфікації:

- навчальна програма та спецкурс "Базові навички медіатора в навчальному закладі. Забезпечення участі жінок і дітей у вирішенні конфліктів та миробудуванні";

- спецкурс "Без ляпасу: Як з любов'ю та повагою визначати дитині кордони" розроблено за матеріалами посібника "Без ляпасу: Як з любов'ю та повагою визначати дитині кордони";

- навчальна програма та спецкурс "Навички кризового консультування та розвиток психосоціальної стійкості до стресу у дітей";

- спецкурс "Психолого-педагогічні аспекти профілактики насильства в учнівському середовищі";

- спецкурс "Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі";

- спецкурс "Булінг як соціально-педагогічна проблема";

- спецкурс "Просвітницько-профілактична робота практичного психолога, соціального педагога в закладах освіти";

- спецкурс "Конфлікти в закладах освіти: методи вирішення";
- спецкурс "Організація роботи з розв'язання проблеми насилля в навчальному закладі та сім'ї";
- спецкурс "Соціально-педагогічна робота з різними типами сімей";
- спецкурс "Виявлення та попередження випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми".

Навчальні елементи/модулі в рамках курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників, зокрема, працівників психологічної служби системи освіти, що є складовими навчально-тематичних планів курсів підвищення кваліфікації соціальних педагогів, практичних психологів, інших категорій педагогічних працівників закладів освіти: практичні, інтерактивні заняття, лекції, тренінги, ділові ігри, практикум, семінари:

- Психологічний портрет кривдника;
- Чи знаємо ми як протидіяти насиллю;
- Життя без насилля;
- Ненасильницьке спілкування - мова життя;
- Насильство та його прояви в дитячому середовищі;
- Організація роботи з попередження насильства серед дітей у школі;
- Формування безпечного простору в класі, школі;
- Профілактика насильницької поведінки серед дітей та молоді;
- Профілактика конфліктності. Інноваційні форми і методи роботи з конфліктами;
- Профілактика агресії. Сучасні методи навчання ефективному спілкуванню дітей та молоді;
- Профілактика насильницької поведінки серед дітей та молоді;
- Профілактика конфліктності. Інноваційні форми і методи роботи з конфліктами;
- Позитивний підхід до роботи з дитиною та сім'єю. Методика аналізу потреб дитини;
- Інтерактивні форми роботи з батьками щодо розвитку вмінь відповідального батьківства;
- Соціально-психологічні аспекти попередження та подолання насильства та жорстокості в сім'ї і в освітньому середовищі;
- Попередження насильства над дітьми;
- Виховання на цінностях - виховання громадянина;
- Ефективна комунікація і педагогічне спілкування з учнями;
- Педагоги й батьки: безконфліктне спілкування;
- Протидія торгівлі людьми;
- Профілактика насильства в навчальних закладах;
- Психологічна профілактика девіантної поведінки у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку;
- Психологічна профілактика девіантної поведінки у дітей;
- Психологічний аналіз життєвих ситуацій та формування толерантності;
- Психолого-педагогічний проект "Школа батьківства - клуб сучасних родин";
- Базові навички медіатора в закладі освіти;
- Профілактика та попередження насилля серед дітей та молоді;

- Як зупинити насильство над дітьми та підлітками в освітньому середовищі;
- Деструктивно-насильницькі прояви поведінки в учнівському середовищі: причини, шляхи подолання й попередження.

Проекти, що впроваджені в Україні:

- проект: "Попередження насильства над дітьми в школі", що здійснює ВГО "Жіночий консорціум України" за фінансової підтримки шведської громадської організації Save the Children Sweden;
- проект: "Впровадження Конвенції ООН про права дитини в Україні", який впроваджується Всеукраїнською громадською організацією "Жіночий консорціум України" за фінансової підтримки міжнародної громадської організації Save the Children International та Шведського агентства з питань міжнародного розвитку (SIDA);
- проект "Реформування кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні", яку здійснює ГО "Інститут миру і порозуміння" за підтримки Канадського агентства міжнародного розвитку;
- проект Громадської організації "Ла Страда - Україна": "Розбудова миру, профілактика і розв'язання конфлікту з використанням медіації в групах та громадах, які постраждали від конфлікту, особливо серед жінок та дівчат - ВПО", завдяки фінансовій підтримці Посольства Великої Британії в Україні;
- проект: "Повага дією" за підтримки Посольства Швейцарії в Україні та задумом "Пітер Ярроу Продакшнз" і "Педагоги за суспільну відповідальність";
- проект "Зла традиція", що впроваджується Українським фондом "Благополуччя дітей" та Nobody's Children Foundation (Польща) та фінансується в рамках Програми Польсько-Американського Фонду Свободи "Перетворення у Регіоні" - RITA, яку реалізує Фонд Освіта для демократії, та "Попередження торгівлі людьми шляхом розвитку соціальної роботи та мобілізації громад", що впроваджується Представництвом Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні у партнерстві з Українським фондом "Благополуччя дітей" та Західноукраїнським ресурсним центром за фінансової підтримки Швейцарської Конфедерації.

Наразі фахівцям психологічної служби у системі освіти, рекомендуємо інструментарій для використання в роботі:

1. Програма курсу корекційних занять зі зниження агресивності дітей, укладач Дмитрюк О.С. практичний психолог ДНЗ № 4 (затверджено рішенням експертної комісії науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи ППОЧО від 01.11.2012, протокол № 22).
2. "Система роботи практичного психолога щодо попередження виникнення агресивних реакцій у молодших школярів" (рекомендовано рішенням методичної ради ЦМСПС управління освіти Кіровоградської міської ради від 22.05.2015, протокол № 6).
3. Корекційно-відновлювальна програма "В злагоді з собою та іншими" / автор-укладач Фалько Н.В. (рекомендовано експертною комісією при Центрі практичної психології і соціальної роботи ПОППО від 14.05.2014, протокол № 14).
4. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (рекомендовано до друку Радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи від 24.07.2014, протокол № 6).
5. Корекційно-розвивальна програма "Кроки до дорослості" Чаглій І.Д., Бринь А.Б. (рекомендовано до друку Радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи від 24.07.2014, протокол № 6).
6. Програма психолого-педагогічної корекції агресивних проявів у дітей підліткового віку "Життя без агресії" Полозюк Ю.М. (для підлітків 12-14 років) (рекомендовано до друку Радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи від 24.07.2014, протокол № 6).

7. Корекційно-розвивальні заняття "Попередження та корекція девіантної поведінки в підлітковому віці" Шостак Т.М. (рекомендовано до друку Радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи від 24.07.2014, протокол № 6).
8. Програма корекції девіантної поведінки у підлітків Комар Н.А. (рекомендовано до друку Радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи від 24.07.2014, протокол № 6).
9. Корекційно-розвивальна програма "Розв'язання складних проблем" Боцвінко М.М. (рекомендовано до друку Радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи від 24.07.2014, протокол № 6).
10. Корекційна програма подолання агресії у дітей з девіантною і делінквентною поведінкою Заварова Н.В., Луценко І.В. (рекомендовано до друку Радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи від 24.07.2014, протокол № 6).
11. "Скарбничка дитячої душі" Янчук О.Р. (схвалено Експертною комісією відділу освіти Костопільської РДА від 12.04.2013, протокол № 2).
12. "Корекційно-розвивальна програма зняття агресивних станів у дітей та підлітків", укладач: практичний психолог ДВНЗ "Чернівецький політехнічний коледж" Оксіна Н.В. (затверджено на засіданні обласної Експертної комісії науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи ІППОЧО від 02.03.2016, протокол № 28).
13. Методичний посібник "Формування навичок здорового способу життя. Методи роботи соціально-психологічної служби з різними видами психологічної залежності у школярів" (схвалено науково-методичною радою КЗ "КОІППО імені Василя Сухомлинського" від 10.12.2015, протокол № 10).
14. Методичний посібник "Особливості організації соціально-педагогічної роботи з функціонально неспроможними сім'ями. Подолання девіантної поведінки підлітків шляхом налагодження батьківсько-дитячих відносин" (схвалено науково-методичною радою КЗ "КОІППО імені Василя Сухомлинського" від 10.12.2015, протокол № 10).
15. Методичний посібник "Система роботи практичного психолога щодо попередження виникнення агресивних реакцій у молодших школярів", Безай О.В. (схвалено науково-методичною радою КЗ "КОІППО імені Василя Сухомлинського" від 26.01.2016, протокол № 1).
16. Система соціально-перетворювальної роботи із важковиховуваними дітьми (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОІППО" від 16.03.2018, протокол № 1).
17. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому середовищі (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОІППО" від 16.03.2018, протокол № 1).
18. Шляхи подолання агресії серед старшокласників (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОІППО" від 16.03.2018, протокол № 1).
19. Діагностика та корекція агресивності дітей дошкільного віку (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОІППО" від 16.03.2018 протокол № 1).
20. Діагностика та розвиток міжособистісних відносин старших дошкільників (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОІППО" від 16.03.2018, протокол № 1).
21. Профілактична та корекційна робота соціального педагога з дітьми, схильними до девіантної поведінки (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОІППО" від 16.03.2018, протокол № 1).

22. Профілактика та психокорекція з учнями девіантної поведінки (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОППО" від 16.03.2018, протокол № 1).
23. Система роботи з подолання та корекції тривожного стану дітей дошкільного віку (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОППО" від 16.03.2018 протокол № 1).
24. Гіперактивні діти: виявити та допомогти (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОППО" від 16.03.2018, протокол № 1).
25. Психологічна корекція гіперактивної поведінки молодших школярів (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОППО" від 16.03.2018 протокол № 1).
26. Психологічна корекція гіперактивності молодших школярів (затверджено на засіданні обласної експертної комісії при навчально-методичному кабінеті психологічної служби КЗ "Житомирський ОППО" від 16.03.2018, протокол № 1).
27. Програма тренінгових занять "Організація роботи з розв'язання проблем насильства в школі" (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах засіданням науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.07.2012, № 14. 1/ 12-Г-155).
28. Програма тренінгових занять з педагогічними працівниками "Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі Упорядники: Дубровська Є.В., Ясеновська М.Е. (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах засіданням Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.07.2012, № 14.1/12-Г-155).
29. Соціальна і корекційна робота з особами, які вчинили насильство в сім'ї (схвалено для використання в закладах освіти Комісією з виховної роботи у вищих навчальних закладах Науково-методичної ради Міністерства від 25.01.2013, протокол № 1).
30. Комплексна програма соціально-психологічного тренінгу "Нове покоління". Укладач: Гончарова-Чагор А.О., методист міського методичного центру управління освіти Чернівецької міської ради (схвалено рішенням обласної Експертної комісії науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи ІППО ЧО від 01.03.2017, протокол № 30).
31. Програма тренінгових занять "СТОП-Булінг". Укладачі: Кацалап В.В., практичний психолог Чернівецької гімназії № 7, Савкова І.О., соціальний педагог Чернівецької гімназії № 7 (схвалено рішенням обласної Експертної комісії науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи ІППО ЧО від 01.03.2017, протокол № 30).
32. Агресія. Анексія. Конфлікт. Соціально-педагогічна та психологічна відповідь на виклики для дітей: методичні рекомендації для педагогів дошкільних навчальних закладів (рекомендовано до друку вченою радою ХНПУ ім. Г.С. Сковороди від 24.06.2016, протокол № 5 та радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України від 07.07.2016, протокол № 6).
33. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період (рекомендовано до друку радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України від 29.04.2014, протокол № 3).
34. Корекційно-розвивальна програма: "Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліках" (схвалено експертною комісією при обласному центрі практичної психології і соціальної роботи ПОППО, 2013, протокол № 13).

35. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту (рекомендовано до друку вченою радою ХНПУ ім. Г.С. Сковороди від 12.06.2015, протокол № 3 та вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України від 30.04.2015, протокол № 6).

36. Правила безпеки та можливості отримання допомоги в період конфлікту в Україні (рекомендовано до друку вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України від 02.10.2014, протокол № 9).

37. Захист прав дитини в діяльності соціального педагога навчального закладу (рекомендовано до друку вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України від 13.10.2016, протокол № 8).

38. Соціально-педагогічна діагностика дітей та родин, які опинились в складних життєвих обставинах (рекомендовано вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи Національної академії педагогічних наук України від 17.11.2016, протокол № 9).

39. Шляхи подолання дитячої психотравми в діяльності працівників психологічної служби (рекомендовано до друку вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України від 25.05.2017, протокол № 4).

40. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям - жертвам військового конфлікту (рекомендовано до друку вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України від 19.10.2017, протокол № 7).

41. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Міністерства освіти і науки України від 04.10.2016, протокол № 3, рекомендовано до друку вченою радою ХНПУ ім. Г.С. Сковороди від 24.06.2016, протокол № 5).

42. Навчальний посібник Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості/стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах (схвалено для використання Інститутом модернізації змісту освіти МОН України (лист від 27.06.2017 № 21.1/12/Г/301), ухвалено до друку за рекомендацією вченої ради НаУКМА від 25.05.2017, протокол № 7).

43. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу в дітей дошкільного віку та школярів "Безпечний простір" (схвалено для використання Інститутом модернізації змісту освіти МОН України (лист від 08.06.2017, № 21.1/12-Г-300), ухвалено до друку за рекомендацією вченої ради НаУКМА від 25.05.2017, протокол № 7).

44. Небезпечні квести для дітей: профілактика залучення (схвалено для використання в загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Міністерства освіти і науки України від 16.06.2017, протокол № 3).

Даний перелік професійного інструментарію фахівців психологічної служби системи освіти України розміщений на сайті ДНУ "Інститут модернізації змісту освіти" за посиланням, що постійно оновлюється та доповнюється: <https://imzo.gov.ua/psycholohichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/informatsijna-baza-psyholohiv-ta-sotsialnyh-pedahohi/navchalno-metodychni-materialy-dlya-psyholohiv/korektsijno-vidnovlyuvalna-ta-rozvyvalna-robota/>

Додатково рекомендуємо для використання програми (психокорекційні комплекси), методичні посібники, методичні рекомендації з протидії домашньому насильству, затверджені відповідними вченими радами або іншими колегіальними органами та науково-методичними комісіями:

1. Методичний посібник "Особливості здійснення соціально-педагогічного супроводу сім'ї в закладах освіти" (затверджено на засіданні вченої ради Черкаського ОІПОПП від 25.12.2012, протокол № 5).

2. Методичний посібник "Навчіть дитину захищатися" автори посібника: Цюман Т.П., Нагула О.Л., схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною

комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України від 14.12.2015, протокол № 4.

3. Методичний посібник "Формування навичок безпечної поведінки дітей" автори посібника: Цюман Т.П., Нагула О.Л., схвалено Міністерством освіти і науки України від 14.02.2017, протокол № 1 та рекомендованого Вченою радою Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка від 14.12.2016, протокол № 3.

4. Методичний посібник "Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі" Дубровська Є.В, Ясеновська М.Е. (схвалено Науково-методичною радою з питань освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.07.2012, № 14.1/12-Г-155).

5. Методичний посібник "Насильство над дітьми в сім'ї: причини та напрямки протидії" Шевчук В.В. (затверджено науково-методичною радою Закарпатського ІІПО).

6. Методичний посібник "Психологічна допомога дітям, що зазнали насильства" Копосович М.Г. (затверджено науково-методичною радою Закарпатського ІІПО).

7. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки : методичний посібник / Кісарчук З.Г., Омельченко Я.М., Біла І.М., Лазос Г.П.; за ред. Кісарчук З.Г. - К.: рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України від 02.06.2015, протокол № 7.

8. Навчально-методичний посібник "Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі". - К: Huss, 2011. - 96 с. Упорядники: Дубровська Є.В, Ясеновська М.Е. Редакційна група: Алексеєнко М.К., Дендебера М.П., Соловйова О.Д. Посібник видається в рамках проекту "Попередження насильства над дітьми в школі", що здійснюється ВГО "Жіночий консорціум України" за фінансової підтримки шведської громадської організації Save the Children Sweden.

9. Методичні рекомендації "Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в загальноосвітньому навчальному закладі". - К, 2016. - 80 с. Авт.: Соловйова О.Д., Дубровська Є.В. Упор.: Ясеновська М.Е. (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах, лист ДНУ "Інститут модернізації змісту освіти" Міністерства освіти і науки України від 17.10.2016, № 21/12-Г-769).

10. Програма тренінгових занять "Не смійся з мене": Навч.-метод. пос. для соціальн. педагогів, практич. психологів та вихователів / За ред. Т.Л. Лях. - К.:Четверта хвиля, 2015. - 96 с, (схвалено Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах (лист № 14.1/12-Г-744, протокол від 03.12.2013, № 3).

11. Посібник для вчителя "Не смійся з мене": Посібник для вчителя. - К.: наукове видавництво "Акта", 2000. - 105 с. (схвалено Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах (лист № 14.1/12-Г-744, від 03. 12. 2013, протокол № 3).

12. Методичний посібник "Особливості впровадження програми "Рівний-рівному" у загальноосвітній навчальний заклад на засадах формування в учнів почуття відповідальності за своє здоров'я та поведінку" (схвалено науково-методичною радою комунального закладу "Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського" від 10.12.2015, протокол № 1).

13. Методичний посібник "Система роботи практичного психолога щодо попередження виникнення агресивних реакцій у молодших школярів" (схвалено науково-методичною радою комунального закладу "Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського" від 26.01.2016, протокол № 1).

14. Методичний посібник "Класифікація та подолання відхилень у поведінці": Методичний посібник. Щербина В.Б. - Одеса: ООІУВ, 2015 - 59 с. (схвалено рішенням Вченої ради Одеського обласного інституту удосконалення вчителів).

15. Методичний посібник "Діагностика та профілактика суїциду": Методичний посібник. Макаревич Г.М. - смт. Овідіополь, 2016 - 85 с. (схвалено рішенням Вченої ради Одеського обласного інституту удосконалення вчителів).
16. Методичні рекомендації щодо впровадження шкільної служби порозуміння у загальноосвітніх закладах. Жогно Ю.П., Кузнецова О.В., Ульянова Т.Ю. - Одеса: ТОВ "МАДЖЕНТА", 2017 - 116 с. (схвалено рішенням Вченої ради Одеського обласного інституту удосконалення вчителів).
17. Практичний посібник "Консультування в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій" (рекомендовано до друку вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України від 19.10.2017, протокол № 7).
18. Методичні рекомендації щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями 1-11 класів за програмою "Школа і поліція" (схвалено для використання (лист Державної наукової установи "Інститут модернізації змісту освіти" № 2.1/12-Г-159 від 18.04.2016).
19. Навчально-методичний посібник "Будуємо майбутнє разом": програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді : навчально-методичний посібник [Зуб Л.В., Лях Т.Л., Мельник Л.А. та ін.]; за ред. Журавель Т.В., Снітко М.А. - К.: ТОВ "ОБНОВА КОМПАНІ", 2016. - 298 с. (схвалено для використання у навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України від 29.06.2016, протокол № 2.
20. Методичний посібник "Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми": методичний посібник для освітян / Авт.: Журавель Т.В., Кочеміровська О.О., Ясеновська М.Е. / За заг. ред. Безпалько О.В. - К.: ТОВ "К.І.С.", 2010. - 242 с., рекомендовано до друку Науково-методичною радою Міністерства освіти і науки України 11.11.2008, протокол № 7.
21. Програма освітньої діяльності та спецкурсу "Базові навички медіатора в навчальному закладі. Забезпечення участі жінок і дітей у вирішенні конфліктів і миробудуванні" (авт. Андрєєнкова В.Л., Войцях Т.В., Дацко О.В., схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Міністерства освіти і науки України від 04.10.2016, протокол № 3).
22. Програми виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми "Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція" (авт. Зверєва І.Д., Петрочко Ж.В. та ін., схвалено Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України до використання у загальноосвітніх навчальних закладах від 06.09.2011, протокол № 3).
23. Інформаційно-освітня протиалкогольна програма "Сімейна розмова" (Кер. авт. кол. Панок В.Г. Авт. кол. Вієвський А.М., Лепеха К.І., Лунченко Ю.А., Острова В.Д., Сосновенко Н.В., від 04.10.2016, протокол № 3).
24. Програма "Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості/стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах" (авт. Богданов С.О. та ін.; заг. ред.: Чернобровкін В.М., Панок В.Г, схвалено для використання Інститутом модернізації змісту освіти МОН України (лист від 27.06.2017 № 21.1/12/Г/301).
25. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресів в дітей дошкільного віку та школярів "Безпечний простір" (авт. Богданов С.О. та ін.; заг. ред.: Богданова С.О., Панок В.Г, схвалено для використання Інститутом модернізації змісту освіти МОН України (лист від 08.06.2017, № 21.1/12-Г-300).
26. Навчальна програма "Дорослішай на здоров'я" (авт. Лещук Н.О., Савич Ж.В., Голоцван О.А., рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України (лист від 20.07.2012 № 1/11-12028).

27. Програма Формування навичок безпечної поведінки дітей в 2 частинах (авт. Цюман Т.П., Нагула О.Л., схвалено Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах від 14.02.2017, протокол № 1).

28. Програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді "Будуємо майбутнє разом" (авт. Зуб Л.В., Лях Т.Л., Мельник Л.А., схвалено для використання у навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (від 29.06.2016, протокол № 2).

29. Програма "Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція" (схвалено Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки в Україні (від 14.10.2014, протокол № 3).

30. Програма тренінгових занять "Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі", створена в рамках проекту "Попередження насильства над дітьми в школі", що здійснює ВГО "Жіночий консорціум України".

31. Тренінгова програма для дівчат-підлітків "вчимося керувати емоціями" Автори-упорядники: Васлюян О.К., Москаленко В.Л., Новохатня К.А. (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист Державної наукової установи "Інституту модернізації змісту освіти" від 18.04.2016, № 21/12-Г-158).

32. Тренінговий курс для спеціалістів Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінговий курс / Автори-упорядники: Журавель Т.В., Коробченко Н.М., Никітіна О.М., Сафронова О.Ф. За заг. ред. О.В. Безпалько, Т.В. Журавель. - К.: ТОВ "К.І.С.", 2010. - 167 с. (затверджено Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту та рекомендовано для використання у програмах підготовки фахівців структурними підрозділами Міністерства (наказ Мінсім'ямолодьспорту від 12.12.2008, № 4907).

33. Навчально-методичний комплект: тренінгова програма для дівчат-підлітків "Вчимося керувати емоціями" та робочий зошит до тренінгової програми "Вчимося керувати емоціями" (автори-упорядники: Васлюян О.К., Москаленко В.Л., Новохатня К.А.) від 13.04.2016, протокол № 1.

34. Навчально-методичний посібник "Соціально-педагогічні основи захисту прав людини, протидії торгівлі людьми та експлуатації дітей" (за заг. редакцією: Левченко К.Б., Ковальчук Л.Г., від 22.12.2016, протокол № 5).

35. Методичний посібник з профілактики сексуального насильства та сексуальної експлуатації дітей "Формування навичок безпечної поведінки дітей" (за заг. редакцією: Цюман Т.П., від 14.02.2017, протокол № 1).

Корисні матеріали щодо запобігання та протидії насильству

Матеріали для використання в роботі щодо навчання дітей і підлітків життєвих навичок (психосоціальним компетентностям), які сприяють соціальній злагодженості, полегшенню адаптації до нових життєвих обставин, відновленню психологічної рівноваги, розбудові здорових стосунків, запобігання втягненню дітей у небезпечні квести, підвищенню рівня педагогічної майстерності та компетентності у роботі з дітьми та батьками, в розмовах на такі непрості теми, як цінність людського життя і суїцидальна поведінка, повага до себе та до інших, розуміння та вміння говорити про власні проблеми, при проведенні просвітницької роботи з питань запобігання торгівлі людьми можна знайти у вільному доступі на сайті ГО "Ла Страда-Україна" www.la-strada.org.ua або на сторінці в Фейсбук: <https://www.facebook.com/lastradaukraine>

Програма гуртків та факультативів "Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція" для учнів 7-10 класів розроблені на основі матеріалів зазначеної вище комплексної програми і є другим етапом у формуванні таких життєвих навичок, як спілкування, прийняття рішень, критичне мислення, управління емоціями, стресами та конфліктними ситуаціями, формування цінностей та набуття відповідних компетентностей (Автор-упорядник: Петрович Ж.В., д. п. наук, професор,

заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання НАПН України). Електронний ресурс зазначених матеріалів за посиланням: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pozashkilna/protydia-torgivli-luydmy//7.pdf>

На допомогу педагогічним працівникам, які працюють із дітьми "групи ризику", корисними будуть матеріали, розміщеними на інформаційній онлайн-платформі "Центр знань", яка створена в рамках проекту Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка спільно із МБФ "СНІД Фонд Схід-Захід" за технічної підтримки Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) <http://knowledge.org.ua/>

Про те, як вчителям і батькам цікаво й зрозуміло донести підліткам інформацію про здоровий спосіб життя і безпечну поведінку - на порталі профілактичної освіти www.autta.org.ua

Рекомендації для батьків та дітей щодо безпечної поведінки. Сценарії інтерактивних занять для просвітницької роботи з дітьми щодо попередження сексуального насильства та сексуальної експлуатації можна знайти на сайті Всеукраїнської благодійної організації "Український фонд "Благополуччя дітей" <https://childfund.org.ua/publikatsii>

ПІСЛЯМОВА

На підставі аналізу літератури та наукових джерел щодо запобігання і протидії насильству сформульовано рекомендації соціальним працівникам, соціальним педагогам, психологам, педагогічним працівникам, батькам у разі звернення до них постраждалих від насильства.

Наведено перелік інструментарію, літератури, яка може допомогти у самопідготовці та роботі з питань насильства.

За останні кілька років було зроблено серйозні кроки щодо протидії насильству. Зокрема: вдосконалення національного законодавства, прийняття національних програм і стратегій, проведення масштабних досліджень ситуації щодо насильства, розроблено і впроваджено в закладах освіти різні моделі профілактики насильства і реагування на його випадки, методичні посібники, інформаційні матеріали, навчання педагогічних працівників.

Методичні інструкції, інформаційні та навчальні матеріали, що були використані під час підготовки методичних рекомендацій наведено в списку використаної та рекомендованої літератури.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Асанова Н.К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты / Н.К. Асанова // Руководство по предупреждению насилия над детьми / Под ред. Н.К. Асановой. - М.: ВЛАДОС, 1997. - С. 16-45.

2. Воронцова Т.В. Вчимося жити разом. Посібник для вчителя з розвитку соціальних навичок у курсі "Основи здоров'я" (основна і старша школа) [Електронний ресурс] / Т.В. Воронцова, В.С. Пономаренко та ін. - К.: Алатон, 2017. - Режим доступу: <https://drive.google.com/drive/folders/0Bzt9FAqrO9WcLXZwZVlJaFBCS3c>.

3. Глобальне опитування про булінг [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.unicef.org/ukraine/ukr/infographicbullying-upd.pdf>.

4. Закон України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" від 7 грудня 2017 року № 2229-19 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.

5. Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" від 21 серпня 2001 року № 2558-III [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

6. Запобігання та протидія насильству в сім'ї : методичні рекомендації для соціальних працівників. - К.: ДЦССМ, 2004. - 192 с.

7. Електронний ресурс. - Режим доступу: <http://lt.multycourse.com.ua/ua/page/22/103>.

8. Електронний ресурс. - Режим доступу: <http://nus.org.ua/articles/yak-buling-vplyvaye-na-vsih-ditej-u-klasi/>.

9. Institute for economics and peace. Режим доступу: <http://economicsandpeace.org>.
10. Максимова Н.Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна. - К.: Комітет сприяння захисту прав дітей, 2003. - С. 203.
11. Методичні рекомендації щодо надання психосоціальної допомоги особам, постраждалим від гендерно зумовленого насильства Департаменту соціального захисту населення Запорізької обласної державної адміністрації. КЗ "Запорізький обласний центр соціально-психологічної допомоги" Запорізької ОДА. - Запоріжжя, 2016. - С. 34-35.
12. Методичні рекомендації щодо організації роботи дільничних інспекторів міліції з протидії насильству в сім'ї/Укладачі: Запорожцев А.В., Брижик В.О., Мусієнко О.М., Заброда Д.Г., Басиста І.В. - Київ, 2010. - 172 с.
13. Мірошниченко А.В. Насильство в сім'ї [Електронний ресурс] / А.В. Мірошниченко // Правова освіта. Сайт Головного управління юстиції у Кіровоградській області. - Режим доступу: http://pravovaosvita.ucoz.ua/publ/nasilstvo_v_sim_39_ji/1-1-0-13.
14. Насильству немає виправдання : добірка матеріалів на допомогу протидії насильству / Сумська обл. універс. наук. б-ка; уклад. Т.І. Касьяненко, Ж.П. Швачко - Суми, 2017. - 33 с.
15. Підготовлено за матеріалами МБФ "Альянс громадського здоров'я"/"Насильство: короткий інструктаж для консультантів та консультанток". - Київ, 2017. - 35 с.
16. Попередження домашнього насильства. Навчальний посібник для консультантів "Гарячих ліній"/ Упорядники: Краснова О.В., Калашник О.А. - Київ, 2016. - 90 с.
17. Предотвращение насилия в образовательных учреждениях. Методическое пособие для педагогических работников /Л.А. Глазырина, М.А. Костенко; под ред. Т.А. Епомяна. - М., 2015.
18. Психосоціальна допомога в роботі з кризовою особистістю : навчальний посібник / наук. ред. та керівник проблем. групи - Л.М. Вольнова. - К., 2012. - 275 с.
19. Российская энциклопедия социальной работы / Под редакцией Панова А.М. и Холостовой Е.И. - М.: Институт социальной работы, 1997, 410 с.
20. Руководство по предупреждению насилия над детьми / под ред. Н.К. Асановой. - М., 1999. - 347 с.
21. Стромило А.П. Насильство над дітьми та його наслідки / А.П. Стромило, С.А. Мукомел // Вісник Черкаського університету. Науковий журнал. - 2010. - № 121. - С. 140-143.
22. Юрків Я.І. Сутність та зміст соціального феномену "насильство в сім'ї" // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Педагогіка, соціальна робота". - Випуск 27. - С. 234.
23. ЮНЕСКО. Как остановить насилие в школе. Пособие для учителей. - 2011 г. Режим доступу: <http://www.unesco.org/education>.
24. Як реагувати на випадки насильства в сім'ї. Для адвокатів, юристів та фахівців центрів/бюро безоплатної правової допомоги//ГО "Ла Страда-Україна", Київський регіональний центр безоплатної правової допомоги. Програма Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). - Київ, 2015. - 24 с.

{Текст взято з сайту Інституту модернізації змісту освіти <https://imzo.gov.ua>}